

เสภาเรื่องพระราชพงศาวดาร : ประวัติศาสตร์นิพนธ์ไทยที่ไม่ควรมองข้าม*

ก ม จี สุ ร เกี ย ร ตี

นิสิตปริญญาเอก สาขาวิชาประวัติศาสตร์
คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

ความนำ

บรรดาผลงานวรรณกรรมจำนวนมากของครูกลอนสุนทรภู่ ดูเหมือนว่า *เสภาเรื่องพระราชพงศาวดาร*¹ จะมีชะตากรรมที่ค่อนข้างจะอภัพอยู่มากพอสมควร เพราะเป็นวรรณกรรมของสุนทรภู่ที่ไม่ค่อยจะมีผู้ใดหยิบยกมาศึกษาหรือกล่าวถึงเท่าใดนัก ในแวดวงวรรณคดี *เสภาเรื่องพระราชพงศาวดาร* นี้ ถือเป็นผลงานชิ้นด้อยของสุนทรภู่ ด้วยกล่าวกันว่าแต่งได้ไม่ไพเราะจับใจ กระบวนการแต่งกลอนไม่สละสลวยเทียบไม่ได้กับผลงานกลอนในเรื่องอื่นๆ และโดยเฉพาะอย่างยิ่งเมื่อเทียบกับสำนวนกลอนใน *เสภาขุนช้างขุนแผน* ตอนกำเนิดพลายงาม ทั้งนี้เนื่องด้วยสุนทรภู่ได้แต่ง *เสภาเรื่องพระราชพงศาวดาร* นี้ เมื่ออายุอานามได้ล่วงเข้าสู่วัยชรามากแล้ว สมเด็จพระเจ้ากรุงรัตนโกสินทร์ทรงสดับว่า สุนทรภู่แต่งเรื่องนี้ในราวปี พ.ศ. 2397 และผลงานเรื่องนี้ก็เป็นเรื่องสุดท้ายของสุนทรภู่ที่แต่งค้างอยู่ยังไม่ทันเสร็จก็มาถึงแก่กรรมเสียก่อนใน ปี พ.ศ. 2398² แม้ว่าจะไม่มียุทธศาสตร์ปรากฏยืนยันว่าสุนทรภู่แต่ง *เสภาเรื่องพระราชพงศาวดาร* ในปี

ใดแน่นอน แต่นักวรรณคดีส่วนใหญ่เห็นพ้องต้องกันว่าคงจะแต่งขึ้นในระหว่างปี พ.ศ. 2394 - 2398 อันเป็นช่วงบั้นปลายชีวิตที่สุนทรภู่ได้กลับเข้ามารับราชการอีกครั้งที่บรรดาศักดิ์พระสุนทรโวหาร ตำแหน่งเจ้ากรมพระอาลักษณ์ ฝ่ายกรมพระราชวังบวร ในรัชสมัยพระบาท

* บทความนี้เรียบเรียงจากรายงานประกอบรายวิชาประวัติศาสตร์นิพนธ์ไทยและเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ภาควิชาประวัติศาสตร์คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ปีการศึกษา 2541 ผู้เขียนขอขอบพระคุณ อาจารย์ ดร.สุนทร ชูตินนันทน์ เป็นอย่างสูงที่ได้กรุณาเปิดโลกทัศน์ของผู้เขียนเกี่ยวกับประวัติศาสตร์นิพนธ์ไทย โดยเฉพาะอย่างยิ่งเรื่อง *เสภาเรื่องพระราชพงศาวดาร* นี้ ¹ *เสภาเรื่องพระราชพงศาวดาร* ถูกตีพิมพ์ขึ้นครั้งแรกโดยหอพระสมุดวชิรญาณ ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว แต่พิมพ์เพียงแค่ความบางตอนเท่าที่จำกันได้ เพราะฉบับสูญหาย เพิ่งหาได้ฉบับปริวรรตในปี พ.ศ. 2463 สมเด็จพระเจ้ากรุงรัตนโกสินทร์ทรงสดับว่า สุนทรภู่แต่งเรื่องนี้ในราวปี พ.ศ. 2397 และผลงานเรื่องนี้ก็เป็นเรื่องสุดท้ายของสุนทรภู่ที่แต่งค้างอยู่ยังไม่ทันเสร็จก็มาถึงแก่กรรมเสียก่อนใน ปี พ.ศ. 2398² แม้ว่าจะไม่มียุทธศาสตร์ปรากฏยืนยันว่าสุนทรภู่แต่ง *เสภาเรื่องพระราชพงศาวดาร* ในปี

² สมเด็จพระเจ้ากรุงรัตนโกสินทร์ทรงสดับว่า สุนทรภู่แต่งเรื่องนี้ในราวปี พ.ศ. 2397 และผลงานเรื่องนี้ก็เป็นเรื่องสุดท้ายของสุนทรภู่ที่แต่งค้างอยู่ยังไม่ทันเสร็จก็มาถึงแก่กรรมเสียก่อนใน ปี พ.ศ. 2398² แม้ว่าจะไม่มียุทธศาสตร์ปรากฏยืนยันว่าสุนทรภู่แต่ง *เสภาเรื่องพระราชพงศาวดาร* ในปี

สมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว³ ความล้าอ่อนแรงของวัยชราที่มากกว่า 66 ปี ประกอบกับการที่ *เสภาเรื่องพระราชพงศาวดาร* นี้มิได้เกิดขึ้นจากแรงบันดาลใจส่วนตัวของสุนทรภู่เอง หากแต่เป็นพระราชดำรัสสั่งของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงอาจทำให้สำนวนกระบวนกลอนได้อ่อนรสรวนคลิบไปตามไปด้วย ซึ่งสมเด็จพระปรมพยุพาทรงราชานุภาพก็ทรงเห็นว่า “ถ้าสุนทรภู่เลือกได้เอง ก็เห็นจะไม่แต่ง แต่หากมีกระแสน้ำสั่งจึงต้องแต่ง”⁴

เป็นที่น่าเสียดายอยู่ไม่น้อยที่การมีสำนวนกลอนที่อ่อนด้อยได้ทำให้ *เสภาเรื่องพระราชพงศาวดาร* ไม่ถูกตาต้องใจนักวรรณคดีมากพอที่จะนำมาศึกษา แต่ทว่าก็เป็นที่น่าเสียดายยิ่งกว่าที่ดูเหมือนว่าในบรรดานักประวัติศาสตร์เองก็มองข้ามหรือบางทีอาจจะมองไม่เห็นไปเสียด้วยซ้ำ ถึงแง่มุมที่สำคัญและน่าสนใจของ *เสภาเรื่องพระราชพงศาวดาร* นี้ ในฐานะของการเป็นประวัติศาสตร์นิพนธ์ชิ้นหนึ่งในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ด้วยการที่ชื่อเรื่องและรูปแบบการประพันธ์ในลักษณะของกลอนเสภา งานเขียนเรื่อง *เสภาเรื่องพระราชพงศาวดาร* จึงมักจะถูกพิจารณาอยู่แต่ว่าเป็นแค่เพียงงานวรรณกรรมเท่านั้น นักประวัติศาสตร์ไทยเองก็ดูเหมือนจะละเลยความเป็นประวัติศาสตร์นิพนธ์ในงานเขียนนี้ไปด้วย แทบจะไม่มีกานำ *เสภาเรื่องพระราชพงศาวดาร* มาพิจารณาในฐานะที่เป็นเอกสารทางประวัติศาสตร์ หรือนำมาพิจารณาในกรอบการอธิบายประวัติศาสตร์นิพนธ์แต่อย่างใด มีปรากฏอยู่แค่เพียงในบทความเรื่อง “*เสภาเรื่องพระราชพงศาวดาร: ข้อคิดที่ควรคำนึง*” ของ จันทรฉาย ภัคอธิคม ในวารสารรามคำแหงฉบับพิเศษ 200 ปี กวีเอกสุนทรภู่ ในปี พ.ศ. 2529⁵ เท่านั้น

กล่าวได้ว่า ในจำนวนงานศึกษาทางประวัติศาสตร์อีกมากมายที่ว่าด้วยเรื่องราวของพัฒนาการและการเปลี่ยนแปลงทางสำนักประวัติศาสตร์ ตลอดจนการ

คลี่คลายของประวัติศาสตร์นิพนธ์ไทยนั้น แทบจะไม่มีงานใดที่หยิบยก *เสภาเรื่องพระราชพงศาวดาร* เข้ามาพิจารณาร่วมไปกับงานประวัติศาสตร์นิพนธ์ชิ้นอื่นๆ อันร่วมสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวด้วยกัน ทั้งๆ ที่ *เสภาเรื่องพระราชพงศาวดาร* นี้มีความสำคัญและความน่าสนใจอยู่มากและไม่อาจที่จะมองข้ามไปได้ไม่ว่าจะเป็นประเด็นการคลี่คลายของประวัติศาสตร์นิพนธ์ประเภทพงศาวดาร จากจาริตที่เคร่งครัด โดยถือว่าเป็นของศักดิ์สิทธิ์ หวงห้าม จำกัดเฉพาะพระมหากษัตริย์และชนชั้นสูงเท่านั้นในสมัยโบราณ มาผสมผสานเข้ากับจาริตการถ่ายทอดแบบเสภาอันมีรากฐานมาจากวิถีทางมุขปาฐะของราษฎรทั่วไป ตลอดจนการที่เนื้อความใน *เสภาเรื่องพระราชพงศาวดาร* ที่ชวนให้ขบคิดว่าเหตุใดจึงมีเนื้อความที่แต่งอยู่เพียง 2 ตอนเท่านั้น คือ ตอนตีเมืองขอมในสมัยต้นอยุธยา และตอนศึกหงสาวดีในสมัยกลางอยุธยา ซึ่งความก็ค้างไว้แค่ถึงเพียงตอนที่พระเจ้าไชยเชษฐากรุงศรีสัตนาคนหุตยกกองทัพมาช่วยกรุงศรีอยุธยา มาถูกกลอุบายพระเจ้าหงสาวดีแตกพ่ายไป

การพิจารณา *เสภาเรื่องพระราชพงศาวดาร* ในกรอบของการอธิบายประวัติศาสตร์นิพนธ์ จะทำให้เข้าใจและมองเห็นถึงเนื้อในของ *เสภาเรื่องพระราชพงศาวดาร* ได้ลึกซึ้งขึ้น มากกว่าการเป็นแค่เพียงวรรณกรรมที่ด้อยคุณค่าทางวรรณศิลป์ เพราะจำใจต้องแต่งด้วยเป็นพระราชดำรัสสั่ง และผลงานชิ้นสุดท้ายที่รุ่งโรยไปตามวัยชรา ในบทความนี้ผู้เขียนได้แบ่งการศึกษาวิเคราะห์ประวัติศาสตร์นิพนธ์เรื่อง *เสภาเรื่องพระราช*

³ สมเด็จพระปรมพยุพาทรงราชานุภาพ, “ประวัติสุนทรภู่”, *ชีวิตและงานของสุนทรภู่* (พระนคร: สำนักพิมพ์คลังวิทยา, 2518), หน้า 49.

⁴ *วรรณกรรมนิราศของสุนทรภู่*, อ้างแล้ว, หน้า 479.

⁵ จันทรฉาย ภัคอธิคม, “*เสภาเรื่องพระราชพงศาวดาร: ข้อคิดที่ควรคำนึง*” *วารสารรามคำแหงฉบับพิเศษ 200 ปี กวีเอกสุนทรภู่* (ปีที่ 11, 2529), หน้า 153 - 191.

พงศาวดาร ออกเป็น 3 หัวข้อย่อย คือ *เสภาเรื่องพระราชพงศาวดารในฐานะประวัติศาสตร์นิพนธ์*, *เสภาเรื่องพระราชพงศาวดารในกระแสการคลี่คลายความศักดิ์สิทธิ์ของพงศาวดาร* จากหลวงสุราษฎร์, และ *เสภาเรื่องพระราชพงศาวดารในบริบททางประวัติศาสตร์สมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว*

เสภาเรื่องพระราชพงศาวดาร ในฐานะประวัติศาสตร์นิพนธ์

โลกของประวัติศาสตร์และวรรณกรรมมีความเกี่ยวพันกันอย่างลึกซึ้ง วรรณกรรมมักจะถูกหยิบยกมาใช้ประกอบการศึกษาตีความทางประวัติศาสตร์ โดยเฉพาะอย่างยิ่งประวัติศาสตร์ภูมิปัญญา งานวิจัยชุดปากไก่และใบเรือ ว่าด้วยการศึกษาประวัติศาสตร์วรรณกรรมต้นรัตนโกสินทร์ ของ นิธิ เอียวศรีวงศ์ เป็นงานบุกเบิกที่ประสบความสำเร็จอย่างมากในการร้อยรัดภาพสะท้อนทางความคิดจากวรรณกรรมรวมเข้ากับการอธิบายถึงการเปลี่ยนแปลงทางประวัติศาสตร์ นิธิ เอียวศรีวงศ์ ได้เชื่อมโยงให้เห็นถึงความสัมพันธ์ระหว่างวรรณกรรมและการศึกษาประวัติศาสตร์ความคิดไว้ว่า

...วรรณกรรมเป็นกระจกสะท้อนสังคมที่วรรณกรรมนั้นถูกสร้างขึ้น...แต่กระจกสะท้อนนี้สะท้อนให้เราเห็นได้เพียงบางอย่างเท่านั้น ที่สำคัญได้แก่สะท้อนให้เราเห็นความรู้สึกในจิตใจของคน เห็นค่านิยมในบางเรื่องของยุคสมัยนั้น สิ่งเหล่านี้แม้ว่ามีความสำคัญ แต่ไม่ค่อยปรากฏในงานเขียนของคนไทยมากนัก...ถึงแม้จะมีผู้เขียนอยู่บ้างในคัมภีร์ทางศาสนา แต่ก็ถูกความคิดทางศาสนาครอบงำจนทำให้ไม่แน่ใจว่าจะตรงกับความเป็นจริงในสมัยที่เขียนสักเพียงใด วรรณกรรมที่สะท้อนค่านิยมความรู้สึก ตลอดจนโลกทัศน์ของผู้คนในสมัย

ต่างๆ โดยผู้เขียนไม่ได้ตั้งใจ จึงเป็นหลักฐานที่มีคุณค่าอย่างสูง เพื่อศึกษาประวัติศาสตร์ความคิดอันหาหลักฐานอย่างอื่นๆ ได้ยาก...⁶

มีผลงานทางวรรณกรรมจำนวนไม่ใช่น้อยที่ถูกนำมาใช้ประกอบการศึกษาตีความทางประวัติศาสตร์ โดยมักจะเน้นพิจารณาวรรณกรรมในสถานะของภาพสะท้อนทางความคิดและโลกทัศน์ของผู้แต่ง ณ ช่วงเวลานั้น อาทิ การศึกษาโลกทัศน์ของสุนทรภู่: มหากวีกระฎุมพีในสุนทรภู่ดูโลกและสังคม โดย นิธิ เอียวศรีวงศ์ และสมบัติ จันทรวงศ์⁷ (กรุงเทพฯ: ศิลปวัฒนธรรมฉบับพิเศษ, 2529), บุเรงนองกะยอদিনรธา กษัตริย์พม่าในโลกทัศน์ไทย ของ สุนทร ชุตินธรานนท์ (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์อมรินทร์วิชาการ, 2538), *โลกทัศน์ทางการเมืองของชนชั้นนำในสมัยรัชกาลที่ 1: ศึกษาจากเรื่องราวราชอิราษ สามก๊ก และไชยอัน* ของกรรณิการ์ สาตราปรุง (วิทยานิพนธ์ปริญญามหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2536) และ “การตีความโลกทัศน์จากไตรภูมิวินิจรรย์ประกอบการศึกษาทางประวัติศาสตร์” ใน *การศึกษาในสังคมไทย พ.ศ. 2411-พ.ศ. 2475* ของวราวุธ โอสธามย์ (วิทยานิพนธ์ปริญญามหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2523) และใน *พุทธศาสนากับแนวคิดทางการเมืองในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก พ.ศ. 2325-2352* ของสายชล วรรณรัตน์ (วิทยานิพนธ์

⁶ นิธิ เอียวศรีวงศ์, *ปากไก่และใบเรือ ว่าด้วยการศึกษาประวัติศาสตร์-วรรณกรรมต้นรัตนโกสินทร์*, พิมพ์ครั้งที่ 2 (กรุงเทพฯ: แพร่สำนักพิมพ์, 2538), หน้า 25.

⁷ ในช่วงเวลาใกล้ๆ กันนั้นก็มีผลงานของนักรัฐศาสตร์ที่พยายามตีความอธิบายแง่คิดความหมายทางการเมืองจากวรรณกรรม เช่น สมบัติ จันทรวงศ์ และ ชัยอนันต์ สมุทวณิช, *ความคิดทางการเมืองไทย*, เอกสารวิจัยหมายเลข 6 สถาบันไทยคดีศึกษา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์บรรณกิจ, 2523).

ปริณูตมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2524) เป็นต้น ซึ่งถึงแม้ปัจจุบันจะหันมาใช้วรรณกรรมในการศึกษาประวัติศาสตร์กันมากขึ้น แต่ก็เป็นส่วนน้อยยังคงมีวรรณกรรมอีกเป็นจำนวนมากที่รอการตีความจากนักประวัติศาสตร์

ในขณะที่ประวัติศาสตร์ใช้วรรณกรรมในการศึกษาความคิด ประวัติศาสตร์เองก็ถูกนำไปใช้ในการสร้างสรรค์วรรณกรรมเช่นเดียวกัน กล่าวคือ มีเรื่องราวทางประวัติศาสตร์หลายเรื่องถูกนำไปประพันธ์ในรูปแบบวรรณกรรม วรรณคดี อาทิ ลิลิตยวนพ่าย⁸ ราชาริราช⁹ ลิลิตตะเลงพ่าย¹⁰ และวรรณกรรมเฉลิมพระเกียรติเรื่องอื่นๆ อีก เป็นต้น ด้วยความที่งานเขียนเหล่านี้มีรูปแบบและวิธีการประพันธ์ที่เป็นร้อยกรอง หรือไม่ก็งานเขียนที่มีการสอดแทรกอารมณ์ความรู้สึก ความเป็นประวัติศาสตร์จึงหายไป คงไว้แต่เพียงสถานะความเป็นวรรณกรรมหรือวรรณคดีประวัติศาสตร์ ซึ่งแม้จะมีเนื้อหาเกี่ยวกับประวัติศาสตร์ เช่นเดียวกับงานเขียนประวัติศาสตร์อื่นๆ เช่น พระราชนิพนธ์พงศาวดาร แต่ก็น้อยนักที่จะมีนักประวัติศาสตร์คนใดพิจารณางานที่ถูกกำหนดกรอบโดยรูปแบบการเขียนว่าเป็นวรรณกรรมเหล่านี้ ในฐานะงานเขียนทางประวัติศาสตร์ หรือ “ประวัติศาสตร์นิพนธ์” (Historiography) เสภาเรื่องพระราชพงศาวดารก็เป็นวรรณกรรมประวัติศาสตร์อีกเรื่องหนึ่งที่น่าสนใจที่มีลักษณะเทียบได้ว่าเป็น “ประวัติศาสตร์นิพนธ์”

เสภาเรื่องพระราชพงศาวดารนี้ สมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ 4 ทรงสั่งนิพนธ์ขึ้นเป็นผลงานวรรณกรรมชิ้นสุดท้ายของสุนทรภู่ แต่งขึ้นในปี พ.ศ. 2397 ตามพระบรมราชโองการของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 4 เพื่อนำมาขับถวายเวลาทรงเครื่องใหญ่ (ตัดผม) ตามแบบอย่างพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย รัชกาลที่ 2 ดังปรากฏ

ในเนื้อความตอนเริ่มต้นว่า

กราบบังคมสมเด็จจบดินทร์สุ
พระยศอย่างปางนารายณ์วายุกุล
มาเพิ่มพูนบุญในโลกา
ทุกประเทศเขตขอบมานอบน้อม
สะพรั่งพร้อมเป็นสุขทุกภาษา
ขอเดชพระคุณการุณา
ด้วยเสภาถวายนิยายความ ฯ¹¹

เนื้อความของเรื่องขาดออกเป็นสองตอน คือ ตอนแรกกล่าวถึงการตีเมืองขอมสมัยต้นกรุงศรีอยุธยา แล้วก็ข้ามไปแต่งตอนสอง ว่าด้วยศึกพระเจ้าหงสาวดีคราวขอช้างเผือกในแผ่นดินพระมหาจักรพรรดิ สมเด็จพระยาตากษัตริย์ราชานุภาพได้ทรงอธิบายไว้ว่า พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงกำหนดตอนในพงศาวดารให้สุนทรภู่แต่งถวาย ด้วยเห็นว่าพระราชพงศาวดารตอนต่อจากนั้นถึงแต่งเป็นเสภาก็น่าฟัง จึงโปรดฯ ให้ข้ามไปแต่งตอนศึกพระเจ้าหงสาวดี แต่แต่งค้างไว้ด้วยเหตุที่สุนทรภู่ถึงแก่กรรม หรืออาจจะแต่งได้ไม่เป็นที่พอพระราชหฤทัย เสภาจึงค้างไว้แต่

⁸ ลิลิตยวนพ่าย เฉลิมพระเกียรติสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถทรงขึ้นประมาณสมัยสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 2 ไม่ปรากฏชื่อผู้แต่งจากนิพนธ์ สุขสวัสดิ์, วรรณคดีไทยเกี่ยวกับประวัติศาสตร์ (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์พิมพ์เนต, 2520), หน้า 56-57.

⁹ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก โปรดให้เจ้าพระยาพระคลัง (หน) เป็นแม่กองแปลและเรียบเรียงจากพงศาวดารมอญออกมาเป็นร้อยแก้ว จาก วรรณคดีไทยเกี่ยวกับประวัติศาสตร์, เฟื่องอ้าง, หน้า 48.

¹⁰ ลิลิตตะเลงพ่าย โดยสมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระปรมานุชิตชิโนรส ประพันธ์เพื่อเฉลิมพระเกียรติสมเด็จพระนเรศวรมหาราช ในสมัยรัชกาลที่ 3 พ.ศ. 2375 จาก วรรณคดีไทยเกี่ยวกับประวัติศาสตร์, เฟื่องอ้าง, หน้า 306.

¹¹ เสภาเรื่องพระราชพงศาวดาร ใน กรมศิลปากร, ประชุมกาพย์เห่เรือ และเสภาเรื่องพระราชพงศาวดาร (พระนคร: โรงพิมพ์มหาวิทยาลัย, 2498), หน้า 101.

เพียงนั้นตามพระบรมราชโองการให้ยุติ¹²

แม้ว่าเสภาเรื่องพระราชพงศาวดารนี้ จะถูกเขียนขึ้น ด้วยรูปแบบร้อยกรองลักษณะกลอนเสภา แต่ตัวเนื้อหา ก็แต่งตามความในพระราชพงศาวดาร ดังจะเห็นได้จาก ตอนต้นเรื่องว่า “จะกล่าวพงศาวดารกาลแต่หลัง เมื่อแรก ตั้งอยุธยาภาษาสยาม”¹³ และตามที่ สมเด็จพระ ยาดำรงราชานุภาพทรงสันนิษฐานว่าสุนทรภู่ได้แต่ง เสภาเรื่องพระราชพงศาวดารโดยการ “...เอาหนังสือพระ ราชพงศาวดารมาเปิดอ่านแล้วพยายามแต่งเป็นกลอน ไปตามหนังสือ...”¹⁴ หากพิจารณาตามเนื้อความก็จะ เห็นได้ว่าเสภาเรื่องพระราชพงศาวดารมีคุณสมบัติเป็น ประวัติศาสตร์นิพนธ์แบบหนึ่ง ที่ไม่ได้มีความแตกต่าง ไปจากประวัติศาสตร์นิพนธ์ประเภทพระราชพงศาวดาร มากมายนัก เพราะต่างก็เรียบเรียงเล่าเรื่องราวในอดีต เช่นเดียวกัน เพียงแต่แตกต่างกันในรูปแบบการเขียน ในบทความของ จันทรฉาย ภักธธิคม เรื่อง “เสภาเรื่อง พระราชพงศาวดาร : ข้อคิดที่ควรคำนึง” ใน วารสาร รมคำแห่งฉบับพิเศษ 200 ปี กวีเอกสุนทรภู่ ได้ทำการ ศึกษาเปรียบเทียบเนื้อความในเสภาเรื่องพระราชพง- ศาวดาร กับพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับต่างๆ ไว้อย่างละเอียดแล้ว ดังนั้นในหัวข้อนี้ ผู้เขียนจึงขอ กล่าวยกตัวอย่างสรุปโดยสังเขปเท่านั้น

แม้จะมีได้ปรากฏว่า สุนทรภู่ใช้พระราชพงศาวดาร เล่มใดเป็นหลักในการแต่ง แต่ก็สามารถเทียบเคียง ได้ด้วยช่วงเวลาที่สุนทรภู่มีชีวิตอยู่ ปรากฏมีพระราช พงศาวดารกรุงศรีอยุธยาหลายฉบับในขณะนั้น กล่าวคือ พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับหลวงประเสริฐ, พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับจุลศักราช 1136, พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับจุลศักราช 1145, พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับจุลศักราช 1157, พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพันจันทนุมาศ(เจิม), พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพระจักรพรรดิ พงศ์(จาด), พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับ

สมเด็จพระพนรัตน์, พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับสังเขปของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระ ประมานุชิตชินไธยส, เทศนาจุลยุทธการวงศ์, สังคีตยวงศ์ และพงศาวดารเมืองเหนือ เป็นต้น และนอกจากนี้ ยังมี ผลงานร่วมสมัยกับการแต่งเสภาเรื่องพระราชพงศาวดาร อีกคือ พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา พระ ราชนิพนธ์ในสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงชำระ และเรียบเรียงขึ้นร่วมกับกรมหลวงวงศาธิราชสนิท เมื่อ พ.ศ. 2398

สุนทรภู่รับราชการในตำแหน่งขุนสุนทรโวหารใน กรมพระอลักษณ์และเคยใกล้ชิดเบื้องพระยุคลบาท มากในฐานะที่เป็นกวีที่ปรึกษาส่วนพระองค์ของพระบาท สมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ต่อมาในสมัยรัชกาล พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว สุนทรภู่ได้รับ ราชการอีกในตำแหน่งพระสุนทรโวหาร เจ้ากรมอลักษณ์ ฝ่ายพระราชวังบวร ระหว่าง พ.ศ. 2394-2398 ในช่วงที่ สุนทรภู่รับราชการนี้น่าจะได้มีโอกาสเรียนรู้และเกี่ยว ข้องกับตำราและหนังสือราชการทั่วไป จึงได้มีโอกาส อ่านหนังสือพระราชพงศาวดารที่หอหลวงด้วย ซึ่งจาก การศึกษาตัวงานพบว่าเนื้อหาและลักษณะการเขียน หลายประการในเสภาเรื่องพระราชพงศาวดารพ้องกับ เนื้อหา และจารีตของการเขียนพงศาวดารด้วย

การแต่งเสภาเรื่องพระราชพงศาวดารมีลักษณะ ใกล้เคียงกับการเขียนพระราชพงศาวดารเพียงแต่แต่ง เป็นสำนวนเสภาเท่านั้น กล่าวคือ ในเนื้อเรื่องตอนต้น ตอนตีเมืองขอมมีการเรียงลำดับเหตุการณ์ และศักราช ตามแบบของการแต่งพระราชพงศาวดาร คือ กล่าวถึง การสร้างพระมหานคร การประกอบพระราชพิธีบรม ราชาภิเษก การถวายบรมนามาภิไธย การกำหนด

¹² วรรณกรรมนิราศของสุนทรภู่, อ้างแล้ว, หน้า 479-480.

¹³ เสภาเรื่องพระราชพงศาวดาร, อ้างแล้ว, หน้า 101.

¹⁴ สมเด็จพระ ยาดำรงราชานุภาพ, “พระอภัยมณี”, อ้างแล้ว, หน้า 180.

รายชื่อเมืองขึ้นสิบหกเมือง การปกครองราชอาณาจักร
เป็นต้น จะขอคัดลอกบางส่วนจากตอนที่ 1 เรื่องตี
เมืองขอมนี้มาลงไว้เพื่อให้เห็นชัดเจน

...จะกล่าวพงศาวดารแต่หลัง
เมื่อแรกตั้งอยุธยาภาษาสยาม
ทำอยู่ทองท่านอุตสาห์พยายาม
ซีพ่อพราหมณ์บุโรหิตคิดพร้อมกัน
มีจดหมายลายลักษณ์อักษร
เจ็ดร้อยสิบสองคาตเป็นข้อขึ้น
ปีชวลโทศกตกสำคัญ
เดือนห้าวันศุกร์ขึ้นหกค่ำควร
เพลงสามนาฬิกาเก็บเก็บบาท
ตั้งพิธีไสยศาสตร์พระอิศวร
ได้สังข์ทักษิณวัฏมวงคลควร
ได้ตั้งหมันตามกระบวนแต่โบราณ
เป็นมหมงคลเลิศประเสริฐศักดิ์
สร้างปราสาทสำนักไพฑูริสถาน
สำเร็จแล้วจึงให้สร้างปรางค์ปรการ
ชื่อไพฑูริศพิพิमानอลงการ
แล้วสร้างพระที่นั่งใหญ่ไฉศวรย์
สามปราสาทเสร็จพลันด้วยพระยา
ทำอยู่ทองครองเสวยสวรรยา
พระชันษาสามสิบเจ็ดเสร็จสมปอง
ซีพ่อพราหมณ์ถวายนามตามที่
พระรามธิบดีไม่มีสอง
นามบุรีศรีอยุธยาครอง
ให้ถูกต้องตามนามพระราม¹⁵

เนื้อความนี้ปรากฏตามพระราชพงศาวดาร เพียง
แต่ขยายยาวกว่าเท่านั้น สามารถดูเทียบเคียงจากเนื้อ
ความในพระราชพงศาวดารอีกหลายฉบับ อาทิ ในพระ
ราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์

ตั้งความว่า

...ศุภมัสดุศักราช 712 ปีชวล โทศก วันศุกร์ เดือน
ห้า ขึ้นหกค่ำ เพลาสามนาฬิกาเก็บบาท สถาปนา
กรุงพระมหานครศรีอยุธยา ซีพ่อพราหมณ์ให้ฤกษ์
ตั้งพิธีกลาบาต, ได้สังข์ทักษิณวัตรได้ตั้งหมันขอน
หนึ่ง แลสร้างพระที่นั่งไพฑูริศมहाปราสาทองค์
หนึ่ง, สร้างพระที่นั่งไฉศวรย์มหาปราสาทองค์หนึ่ง,
แล้วพระเจ้าอยู่ทองเสด็จเข้ามาครองราชสมบัติ. ซี
พ่อพราหมณ์ถวายพระนามว่า สมเด็จพระรามธิบดี
ศรีสุนทรบรมพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัว...¹⁶

แต่ในตอนที่สอง เรื่องนางสาวดี วิธีการแต่งเปลี่ยน
ไปด้วยไม่มีศักราชกำกับเหตุการณ์ และบรรยายเฉพาะ
สงครามช้างเผือกและศึกพม่าล้อมพระนครเท่านั้น
เสกทั้งสองเน้นแต่การทำสงคราม ถ้อยคำสำนวนราย
ละเอียดเรียงตามเหตุการณ์ในพระราชพงศาวดาร มี
หลายตอนที่มีข้อความคล้ายคลึงกับพระราชพงศาวดาร
กรุงศรีอยุธยาฉบับพันจันทนุมาศ(เจิม) ฉบับสมเด็จพระ
พระพนรัตน์ และฉบับพระราชหัตถเลขา อาทิ เนื้อ
ความในพระราชสาส์นของสมเด็จพระเจ้าหงสาวดีที่มี
ไปถึงพระมหาจักรพรรดิ ในพระราชพงศาวดารฉบับ
สมเด็จพระพนรัตน์บรรยายไว้ว่า

...พระราชสาส์นสมเด็จพระเจ้าหงสาวดี, ผู้มีมเหศ
รศักดิ์นาภภาพปราบบุราราชธานี้อยใหญ่ ให้ปราชัย
ไปทั่วทิศทิศ, อันท้าวพระยาสามนตราชโอรโนลิต
นอบน้อมถวายสุวรรณบุปผาบรรณาการจะนับมิได้
ขอจำเริญทางพระราชไมตรีมายังสมเด็จพระเชษฐา-

¹⁵ เสกเรื่องพระราชพงศาวดาร, อ้างแล้ว, หน้า 101.

¹⁶ สมเด็จพระพนรัตน์, พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับ
สมเด็จพระพนรัตน์ วัดพระเชตุพน (พระนคร: สำนักพิมพ์คลัง
วิทยา, 2505), หน้า 1.

ธิดาผู้ผ่านพิภพ กรุงเทพทวารวดีศรีอยุธยา, ด้วย
กิตติศัพท์แจ้งขึ้นไปว่า, สมเด็จพระเชษฐาเรา,
ประกอบด้วยบุญญธิการเป็นอันมาก มรเสวต
กุญชรชาติพลายพังถึงเจ็ดช้าง พระอนุชาท่าน
ประสงค์จะขอช้างเผือกพลายสองช้างมาไว้เป็นศรี
กรุงหงสาวดี, ให้สมเด็จพระเชษฐาเราเห็นแก่ทาง
พระราชไมตรีอนุชาท่านเกิด, กรุงหงสาวดีกับพระ
มหานครศรีอยุธยาจะได้เป็นสัมพันธไมตรีสนิท
สนทนา, เป็นมหาพสุธาทองแผ่นเดียวกันไปตราบ
เท่ากัลปาวสาน, ถ้าสมเด็จพระเชษฐาเราจะถือ
พิธีมานะ, และรักช้างสองช้างยิ่งกว่าทางพระราช
ไมตรี, ก็เห็นว่ากรุงหงสาวดีกับกรุงศรีอยุธยาขาด
จากกันแล้ว, นำที่จะได้ร้อนนอกสมณพราหมณา
มาตย์ประชาชาณู...¹⁷

ใน *เสภาเรื่องพระราชพงศาวดาร* ได้บรรยายความใน
พระราชสาสน์ว่า

...ในลักษณะพระราชสารสวัสดิ์
จอมกษัตริย์ซึ่งดำรงเมืองหงสา
ทรงพระยศศัทธิธรรม์กรุณา
ให้เย็นใจไพร่ฟ้าประชาชี
มีเมื่อน้อยร้อยเอ็ดเป็นเขตขอบ
มานบนอบน้อมประณตบทศรี
กับกรุงเทพทวารวดี
เป็นทางราชไมตรีได้มีมา
ทราบว่าจะองค์ทรงยศมีคชเรศ
ล้วนเผือกผู้คู่พระเดชพระเชษฐา
เสมอบุญจุลจักรทรงศักดิ์
จนลือชาปรากฏบทมลาย
เมืองหงสาวดีที่กว้างใหญ่
ไม่มีช้างเผือกผู้คู่ถิ่นฐาน
ขอพระองค์ทรงมหาปรีชาชาญ

โปรดประทานให้น้องสักรสองช้าง
จะลือนามงามพัศตร์สูงศักดิ์แสง
สมประเทศเขตแขวงที่กว้างขวาง
ให้ร่วมแดนแผ่นดินร่วมถิ่นทาง
ขอพระองค์จงสร้างทางไมตรี
แผ่นทรงศักดิ์รักช้างช้างเผือกผู้
ไม่ช่วยชูพัศตร์น้องจะหมองศรี
กรุงอยุธยากับหงสาวดี
จะขาดราชไมตรีซึ่งมีมา...¹⁸

แต่อย่างไรก็ตามในส่วนของถ้อยคำและรายละเอียด
ปลีกย่อยอีกหลายประการก็แตกต่างไปจากความใน
พระราชพงศาวดาร และความบางตอนก็ถูกเน้นหรือ
ตัดทอนต่างกันไป อันจะแสดงถึงนัยสำคัญบางประการ
ดังจะกล่าวต่อไป ดังนี้แล้วจึงอาจกล่าวได้ว่า *เสภาเรื่อง
พระราชพงศาวดาร* นี้เป็นอีกรูปแบบหนึ่งของจารีตการ
เขียนประวัติศาสตร์แบบพระราชพงศาวดาร เป็นรูปแบบ
ที่แตกย่อยออกมาอีกทอดหนึ่งโดยนำเอาเนื้อความ
เหตุการณ์บางตอนมาย้ำเน้น และตกแต่งด้วยวรรณ
ศิลป์ ให้วิจิตรอลังการยิ่งขึ้น แต่ก็ยังคงความหมาย
ของการเป็นงานประวัติศาสตร์นิพนธ์ไว้ในตัวงาน *เสภา
เรื่องพระราชพงศาวดาร* อยู่เสมอ ดังที่ นิธิ เอียวศรีวงศ์
ได้อธิบายไว้ว่า

...เบื้องหลังความเปลี่ยนแปลงในแง่ความงามของ
ภาษานี้คือ ความเปลี่ยนแปลงในแนวคิดของรัฐบาล
ที่มีต่อสถาบันการเมือง บุคคล และเหตุการณ์ใน
ประวัติศาสตร์ เรื่องที่รู้ชัดว่าถูกบิดเบือน แก้ไข
ตกแต่ง เพิ่มเติมในการชำระ แม้ไม่มีคุณค่าทาง
ประวัติศาสตร์ในฐานะที่เป็นหลักฐานรอง แต่มี

¹⁷ เฟิงอั่ง, หน้า 63-64.

¹⁸ *เสภาเรื่องพระราชพงศาวดาร*, อ้างแล้ว, หน้า 117.

คุณค่าอย่างมหัศจรรย์ในฐานะที่เป็นหลักฐานชั้นต้น ถ้าเราจะพยายามทำความเข้าใจว่า ทำไมเรื่องนั้นๆ จึงต้องถูกแก้ไข ต้องถูกบิดเบือน หรือแม้แต่ถูก ตกแต่งประดับประดาด้วยวรรณศิลป์ให้มากขึ้น¹⁹

เสภาเรื่องพระราชพงศาวดารในกระแส การคลี่คลายความศักดิ์สิทธิ์ของจารีต พงศาวดาร จากหลวงสุราษฎร์

การผสมผสานจารีตการเขียนพงศาวดาร อันเป็น ของศักดิ์สิทธิ์ของหลวง เข้ากับจารีตมุขปาฐะการขับ เสภาที่มีรากฐานมาจากชนชั้นราษฎร์ แสดงถึงนัยการ คลี่คลายและเปลี่ยนแปลงบางประการทั้งในแง่การสอด ผสานทางวัฒนธรรมระหว่างหลวงและราษฎร์ ตลอดจน การปรับเปลี่ยนวิธีคิดในการมองอดีตผ่านพระราช พงศาวดาร ในเบื้องต้นนี้ผู้เขียนจะเข้าไปทำความเข้าใจ ถึงที่มา ความหมาย ตลอดจนวิวัฒนาการของจารีต การขับเสภา เสียก่อนว่าท้ายที่สุดแล้วได้ถูกปรับรับเข้า มาเป็นส่วนหนึ่งของวัฒนธรรมหลวงได้อย่างไร

จารีตการขับเสภา

คำว่า “เสภา” ในพจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. 2525 ให้ความหมายว่า “เสภา น. กลอนชนิดหนึ่ง ใช้ขับเป็นเรื่องราวด้วยจังหวะและดนตรีอย่างหนึ่ง”²⁰ และโดยตามความหมายอย่างที่เป็นที่เข้าใจในปัจจุบันการ ขับเสภา คือการขับกลอนเสภาอันมีรับเป็นเครื่อง ดนตรีประกอบจังหวะ ซึ่งตามการสืบค้นถึงความหมาย และความเป็นมาของเสภาตั้งแต่อดีตมานั้น “..จะมีขึ้น เมื่อใดและเหตุใดจึงเอาเรื่องขุนช้างขุนแผนมาแต่งเป็น กลอนขับเสภาทั้งสองข้อนี้ยังไม่พบคำอธิบายปรากฏ เป็นแน่ชัด แม้แต่คำที่เรียกว่า “เสภา” คำนี้ มูลศัพท์ จะเป็นภาษาใด และแปลว่าอะไร ก็ยังสืบไม่ได้ความ”²¹

และจนกระทั่งในปัจจุบันนี้ก็ยังไม่สามารถหาหลักฐาน ยืนยันได้แน่ชัด ส่วนมากจะเป็นข้อสันนิษฐานของผู้รู้ โดยเทียบเคียงกับสิ่งต่างๆ

ความเป็นมาของเสภา มักจะมีผู้กล่าวอ้างว่ามีมาตั้งแต่ต้นสมัยอยุธยาแล้ว²² ด้วยปรากฏคำว่า “เสภา” ใน กฎมณเฑียรบาล เรื่องราชานุกิจ (มาตรา 146) ที่ตราขึ้น ในสมัยพระบรมไตรโลกนาถ เมื่อปีชวด พ.ศ. 2011 กำหนดพระราชานุกิจแห่งพระมหากษัตริย์ไว้ว่า “5 หุ้ม เบิกไพรราชบัณฑิตยสนทนาศรรณ 6 หุ้มเบิกเสภาดนตรี 7 หุ้มเบิกนิยาย 8 หุ้ม 9 หุ้ม เข้าพระบันทมมหาประณม ตีนม่าน”²³ สัจจิตต์ วงษ์เทศ และ นิธิ เอียวศรีวงศ์²⁴ ได้วิเคราะห์ว่า คำว่าเสภาที่ปรากฏในกฎมณเฑียรบาลนี้ มิได้มีความหมายเหมือนกับเสภาที่เรารู้จักกันในปัจจุบัน เนื่องจากเสภาที่เรารู้จักกันนั้นแต่งด้วยคำกลอน อัน เป็นคำประพันธ์ที่รู้แน่ว่ายังไม่เกิดขึ้นในสมัยสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ และที่สำคัญคือ การกล่าวถึงคำ ว่าเสภาและดนตรีควบกันนั้น ก็ลือนัยให้เห็นว่าไม่ได้ หมายถึงเสภาที่เรารู้จักกันในปัจจุบันอย่างแน่นอน เนื่องจากการเอามโหรีมาสังการขับเสภานั้นมีหลักฐาน รู้แน่ชัดว่าเกิดขึ้นในสมัยสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย นิธิ เอียวศรีวงศ์ได้วินิจฉัยว่า คำว่าเสภาที่ ปรากฏในกฎมณเฑียรบาลนี้ หมายถึง อะไรอย่างหนึ่ง ที่เป็นการแสดง แต่ไม่ใช่เสภาที่เรารู้จักในบัดนี้ และอาจ

¹⁹ นิธิ เอียวศรีวงศ์, ประวัติศาสตร์รัตนโกสินทร์ในพระราชพงศาวดาร อยุธยา (กรุงเทพฯ: บรรณกิจ, 2523), หน้า 3-4.

²⁰ พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน, หน้า 851.

²¹ สมเด็จพระเจ้า กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, “ตำนานเสภา” ใน เสภาเรื่อง ขุนช้างขุนแผนฉบับหอสมุดแห่งชาติ (พระนคร: ศิลปบรรณาคาร, 2510), หน้า 1.

²² ดังเช่น มนตรี ตราโมท, การละเล่นของไทย (พระนคร: โรงพิมพ์ พระจันทร์, 2497).

²³ สัจจิตต์ วงษ์เทศ, ไพรีขับเสภา (กรุงเทพฯ: ศิลปวัฒนธรรม, 2529), หน้า 8. สอดคล้องตามต้นฉบับ

²⁴ นิธิ เอียวศรีวงศ์, ปากไก่และใบเรือ ว่าด้วยการศึกษาประวัติศาสตร์ -วรรณกรรมรัตนโกสินทร์, อังแล้ว, หน้า 41.

เป็นได้ว่า คำว่าเสภาที่ปรากฏในกฎมณเฑียรบาลนั้นเอง ยืนยันว่ากฎมณเฑียรบาลได้ถูกต่อเติมแก้ไขในสมัย หลัง²⁵ ส่วนสุจิตต์ วงษ์เทศ จากการศึกษาหลักฐาน ร่องรอยต่างๆ แล้วก็ได้สรุปว่า “เสภาดนตรี” ในกฎ มณเฑียรบาลไม่มีลักษณะขับลำหรือร้องเพลง แต่มี ลีลาของการอ่านทำนองเสนาะในพิธีกรรมอันศักดิ์สิทธิ์ โดยจะต้องคลอเคล้าด้วยเสียงบรรเลงดนตรีที่มีเครื่อง สายประเภทพิณเป็นหลัก ดังนั้น “เสภาดนตรี” ในกฎ มณเฑียรบาลนี้จึงไม่ใช่การขับเสภาที่มีกรับเป็นเครื่อง ดนตรีประกอบจังหวะเพียงชิ้นเดียวเหมือนทุกวันนี้²⁶

นอกจากนี้ยังปรากฏมีคำว่าเสภาในที่ต่างๆ อีก อาทิ ในพระราชกำหนดเก่า ข้อ 25 ซึ่งตราขึ้นเมื่อ พ.ศ. 2274 ก่อนเสียกรุง 26 ปี มีคำเสภาติดอยู่กับชื่อตำแหน่ง ของขุนนาง 3 คนว่า “ขุนศรีคงยศเสภาคลังใน ขุนคงยศ เสภาคลังราชการ ขุนพิบุรณนาวาเสภาวังไชย” ซึ่งใน ตอนต้นของพระราชกำหนดเก่าข้อเดียวกันนี้ระบุไว้ว่า “ขุนศรีคงยศพนักงานคนโทষชาวเสภาคลังราชการ” “ขุน พิบุรณนาวาพนักงานคนโทษชาวเสภาวังไชย” เป็นเหตุ ให้ ม.ร.ว.คึกฤทธิ์ ปราโมช เสนอความเห็นไว้ว่า “เสภา” แปลว่าที่คุมขังนักโทษหรือคุก และเหตุที่เสภากลายเป็น ชื่อขับลำน่าเป็นเรื่องยาวด้วยจังหวะและดนตรี อย่างหนึ่งนั้น ก็เพราะคนคุกเริ่มขับเสภาสู่กันฟังก่อน²⁷ ด้วยในคำให้ไว้ครุเองก็มีหลักฐานแสดงถึงคุก กล่าวคือ “จะไหว้ตาครูเหล่ชอบเฮฮา พันรักษาราตรีดิษยัน” ใน ทำเนียบข้าราชการชั้นพระอำมาตย์หรือหัวหน้าผู้คุม ในคุก มีบรรดาศักดิ์เป็นชั้นพันและมีราชทินนามว่า พันรักษาราตรี 1 คน และพันพิทักษ์ทิวา 1 คน ดังนั้น คำว่าเสภาน่าจะแปลว่าคุกและเป็นวรรณคดีของคนคุก และขับเพื่อหาความบันเทิงของคนคุกยามติดตัน²⁸ แต่ สุจิตต์ วงษ์เทศ กล่าวว่าคำว่า เสภาที่ปรากฏในพระราช กำหนดเก่าอาจมีความหมายถึงชาวพนักงานหรือเจ้า หน้าที่ผู้ปรับ ซึ่งมีได้มีความเกี่ยวข้องกับการละเล่น อย่างใดอย่างหนึ่งเลย²⁹

สมเด็จพระยาตำราธิราชนภาพ ได้กล่าวว่า คำว่า “เสภา” นั้นนอกจากที่เรียกการขับร้องเรื่องขุนช้าง ขุนแผนอย่างที่เราเข้าใจกัน มีที่ใช้อย่างอื่นอีกแต่ เป็นชื่อเพลงปี่พาทย์ เรียกว่า ‘เสภานอก’ ‘เสภาใน’ และ ‘เสภากลาง’ อันชวนให้สันนิษฐานว่า ‘เสภา’ จะเป็นชื่อลำนำที่เอามาใช้เป็นการขับเรื่องขุนช้าง ขุนแผน แต่ผู้ชำนาญดนตรีกล่าวยืนยันว่า ลำนำที่ขับ เสภาไม่ได้ใกล้เคียงเพลงเสภาเลย³⁰ และสมเด็จพระเจ้าฟ้า กรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ ได้ทรงวิจารณ์เพิ่มเติมว่า

...ข้อต้นที่ทรงสงสัยว่าชื่อ ‘เสภา’ จะได้จากเอา ลำเนาเพลงปี่พาทย์มาใช้เป็นการขับ ข้อนี้ เกล่ากระหม่อมขอประทานยืนยันว่าไม่ใช่เป็น แน่แท้ ไม่ใช่แต่เพราะลำนำไม่เหมือนกัน เท่านั้น ยังไม่เห็นทางว่าจะเป็นไปได้ด้วยไรด้วย เพราะแลย้อนขึ้นไปยังเห็นทางทางไกลกันออกไป เป็นต้นว่าแต่ก่อนนั้นพวกร้อง พวกปี่พาทย์ และพวกเครื่องสาย ต่างคนต่างเล่นไม่ได้เล่นปน กัน คือปี่พาทย์ไม่ได้ทำร้องเครื่องสายไม่ได้ผสม กับปี่พาทย์อย่างทุกวันนี้ เพลงร้องของพวกคณะ ร้องมีต่างหาก เป็นของเขาดัดขึ้นโดยอิสระ..การ ขับเสภาขับกันมานาน แต่ฟังจะมาขับติดต่อกับ ปี่พาทย์เมื่อขึ้นรัชกาลที่ 2 ดังปรากฏในบทไหว้ครู เพราะฉะนั้นจะเกี่ยวข้องกับเพลงปี่พาทย์ไม่ได้ เป็นอันขาด...³¹

²⁵ เพิ่งอ้าง, หน้าเดียวกัน.

²⁶ สุจิตต์ วงษ์เทศ, อ้างแล้ว, หน้า 11.

²⁷ เพิ่งอ้าง, หน้า 13.

²⁸ คณะผู้ดำเนินงานโครงการดุริยางคศิลป์ไทย, *วิวัฒนาการของ เสภา* (ภาควิชาดุริยางคศิลป์ คณะศิลปกรรมศาสตร์ จุฬาลงกรณ์ มหาวิทยาลัย, 2532), หน้า 107.

²⁹ สุจิตต์ วงษ์เทศ, อ้างแล้ว, หน้า 15.

³⁰ สมเด็จพระยาตำราธิราชนภาพ, “ตำนานเสภา”, อ้างแล้ว, หน้า 1.

มนตรี ตราโมท ได้สันนิษฐานที่มาของคำว่า “เสภา” ว่ามาจากคำว่า “เสว” ในภาษาสันสกฤต อันหมายถึงการบูชาอย่างหนึ่ง และถ้ามีคำประกอบว่า “เสวากากุ” ก็หมายความว่า การสวดบูชาเป็นทำนองต่างๆ คือเป็นเสียงแข็งบ้าง อ่อนบ้าง โกรธเคืองบ้าง อีกนัยหนึ่งคือ ภาษาของชาวเมืองมัทราฐาว่า “เศรว” หรือ “หริเศรว” หมายความว่าเพื่อบูชาพระผู้เป็นเจ้า ขับลำนำสรรเสริญพระบารมีเทพเจ้าองค์นั้น เข้ากับเครื่องดนตรี ซึ่งก็เชื่อว่าจะได้รับอิทธิพลมาจากอินเดีย³² แต่สุดท้าย วงษ์เทศก็ได้วิเคราะห์แจกแจงอย่างชัดเจนว่าประเพณีการขับเสภาไม่ได้เกี่ยวข้องกับอินเดีย แต่มีรากฐานมาจากชุมชนตระกูลไทย-ลาว ที่มีการกล่าวถึงอิทธิพลของอินเดียอาจจะพ้องกันเพียงแค่ว่าเท่านั้นก็เป็นได้³³

อย่างไรก็ตามแม้จะยังไม่สามารถหาหลักฐานใดมาชี้ชัดได้ถึงความหมาย และที่มาของคำว่า “เสภา” ที่เราเข้าใจกันอยู่ในปัจจุบันนี้ได้ แต่ก็พอจะเห็นได้ถึงคุณสมบัติร่วมกันของข้อสันนิษฐานต่างๆ ได้ว่า “เสภา” เกี่ยวข้องอยู่กับการขับลำหรือขับร้อง ซึ่งอาจจะมีเนื้อหาหรือดนตรีประกอบก็ย่อมเป็นได้ แม้ข้อสันนิษฐานเกี่ยวกับความหมายของคำว่าเสภาต่างๆ เหล่านี้ดูเหมือนจะไม่มันใดที่ตรงกับความหมายของการขับเสภาที่เราเข้าใจกันในปัจจุบันเสียทีเดียว แต่ก็ยังพอที่จะเป็นนัยยะแสดงให้เห็นได้ว่ามีความพ้องกันในแง่วิธีการถ่ายทอด กล่าวคือผ่านการขับร้องบอกเล่าอย่างมีลำนำหรือดนตรีประกอบ ซึ่งจารีตการถ่ายทอดผ่านการบอกเล่านี้มีอยู่ในสังคมชนเผ่าตระกูลไทย-ลาว ณ ดินแดนสุวรรณภูมิแห่งนี้มาแต่ดั้งเดิมก่อนที่จะมีการถ่ายทอดผ่านการเขียน โดยจะมีชื่อเรียกแตกต่างกันไป เช่น การขับข่อยยอศ การขับขอลำนิทานของชาวสิบสองปันนา การขับลำหรือหมอลำของชาวอีสาน เป็นต้น ซึ่งก็เป็นหนึ่งในรูปแบบของจารีตมุขปาฐะหรือการถ่ายทอด

ทอดด้วยการบอกเล่านั่นเอง³⁴ เครื่องดนตรีหรือท่วงทำนองการขับอาจต่างกันไปตามท้องถิ่นและยุคสมัย และจารีตมุขปาฐะหรือการบอกเล่าก็ได้จำกัดอยู่แค่สังคมชาวบ้านเท่านั้น แต่ในสังคมหรือวัฒนธรรมระดับหลวงก็เห็นถึงร่องรอยของจารีตนี้เช่นกัน โดยแม้ว่า “เสภาดนตรี” ในกฎมณเฑียรบาลอาจจะไม่เหมือนเสภาในปัจจุบัน แต่ก็แสดงนัยสำคัญถึงประเพณีการขับกล่อมซึ่งอาจจะมีเนื้อเรื่องและดนตรีประกอบด้วยได้ และนอกจากนี้ก็ยังมีย่อรอยอื่นๆ อีกที่แสดงถึงกระบวนการของราชประเพณีขับกล่อมหรือเท่กล่อมพระบรรทม อาทิ ในอนุธิรติคำฉันท์ ซึ่งแต่งในสมัยกรุงศรีอยุธยาตอนต้น ราวพุทธศตวรรษที่ 21 บรรยายถึงสนมในราชสำนักว่า

จำเรียงสานเสียง

ประอรประเอียง	กรกริดเพี้ยทอง
เต่งดิงเพลงพิน	ปี่แถนทรลอง
สำหรับลอบ	ลเบงเ่งฉันท

ระมดนตรี

คือเสียงกระวี	สำเนียงนิรันดร์
บรรสานเสียงถวาย	เยยผลัดเปลี่ยนกัน
แลพวกแลพรรค	บรรลารเสียงดุริย์ ³⁵

จึงมีผู้รู้บางท่านสันนิษฐานว่า “เสภาก็น่าจะมาจาก การขับ”³⁶ นี้เอง และคงเกิดขึ้นในสมัยปลายอยุธยา พร้อมๆ กับการพัฒนาฉันทลักษณ์ประเภทกลอนซึ่ง

³¹ สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์, วิจารณ์เรื่องตำนานเสภา, คณะวัดและสมาคมการกุศลวัดหัวลำโพงพิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพหลวงจางงบริรักษ์ (เปลา เยี่ยมอักษร) พ.ศ. 2501, หน้า 4, 6.

³² มंत्री ตราโมท, การละเล่นของไทย, อ่างแล้ว.

³³ สุจิตต์ วงษ์เทศ, อ่างแล้ว, หน้า 2-37.

³⁴ เพิ่งอ่าง, หน้า 19.

³⁵ เพิ่งอ่าง, หน้า 8.

³⁶ สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์, วิจารณ์เรื่องตำนานเสภา, อ่างแล้ว, หน้า 7.

อาจเป็นอีกรูปแบบหนึ่งที่นำมาใช้ “ขับ” และ “ล่า” กัน โดยมักจะเป็นการเล่าเรื่องและโต้ตอบกัน หรือเล่าเรื่องนิทาน ในตอนแรกๆ ก็คงเป็นการเล่าแบบร้อยแก้ว มีการเล่าให้สนุกสนานด้วยการเล่าให้มีเสียงสูงต่ำ และประยุกต์รูปแบบการเล่าต่างๆ เข้าไปเพื่อให้ผู้ฟังไม่เบื่อ อาจมีการด้นกลอนสดแทรกเป็นตอนๆ หรือด้นเป็นกลอนสดทั้งเรื่อง อาศัยปฏิภาณไหวพริบของผู้เล่าเป็นสำคัญ จากนั้นก็เพิ่มอุปกรณ์กำกับจังหวะทำนองให้เกิดความไพเราะมากขึ้น ธรรมเนียมการเล่านิทานเหล่านี้พัฒนามาจนกลายเป็นเสภาในปลายอยุธยา ซึ่งการขับเสภานี้ก็ย่อมจะเป็นรูปแบบหนึ่งของขนบการถ่ายทอดแบบมุขปาฐะที่มีอยู่ในสังคมขณะนั้น เช่นเดียวกับรูปแบบอื่นๆ เช่น กลอนสด ใ้อั้ววิหาราย เป็นต้น โดยน่าจะมีความนิยมอยู่ในหมู่ราษฎรที่เสพลักษณะประเภทกลอนก่อน โดยจะเห็นได้ว่าวรรณกรรมเรื่องขุนช้างขุนแผนอันเป็นเรื่องที่มีผู้นิยมอย่างมากในรูปกลอนเสภา ก็เป็นนิยายที่เกิดจากชาวบ้าน ทั้งรูปแบบฉันทลักษณ์ก็เป็นของชาวบ้าน และชาวบ้านยังเป็นผู้ใช้ประโยชน์จากวรรณกรรมเรื่องนี้ในการแสวงหาความบันเทิงใจมาตั้งแต่ต้นด้วย ซึ่งต่อมาได้เผยแพร่สู่ระดับหลวงมากขึ้นตามความแพร่หลายและเฟื่องฟูของคำประพันธ์ประเภทกลอนในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ ซึ่งเสภาเองก็ได้รับความนิยมจากราชสำนักเช่นเดียวกัน ถึงขนาดที่ลงมือแต่งบทเสภาของตนเองด้วย³⁷

วิวัฒนาการของเสภา

การขับเสภาอันมีกรับเป็นเครื่องประกอบจังหวะอย่างที่พบเห็นในปัจจุบัน ได้พบร่องรอยว่าอย่างน้อยที่สุดมีมาตั้งแต่ครั้งปลายสมัยกรุงศรีอยุธยา ดังบันทึกของเมอริเออร์ เดอลาลูแบร์ บาทหลวงชาวฝรั่งเศสที่เดินทางเข้ามายังกรุงศรีอยุธยาในรัชสมัยสมเด็จพระนารายณ์ ได้บันทึกเกี่ยวกับการเล่นที่มีเค้าของเสภา

ปัจจุบันไว้ว่า “การร้องขับประกอบดนตรี ลงที่ก็ใช้ไม้สองชิ้นสั้นๆ อันเรียกว่ากรับ (Crab) ขยับให้กระทบกันไปพร้อมๆ กับการขับร้องเพลง ผู้ที่ร้องเพลงนั้นเรียกว่าช่างขับ (Tchang-cab) เขาทมาเล่นในวันสุกดิบ (ก่อนวันแต่งงานหนึ่งวัน) พร้อมกับเครื่องดนตรีหลายชิ้น”³⁸ ดังนั้นในรัชสมัยของสมเด็จพระนารายณ์ก็น่าจะมีการเรียกไม้ที่ตีประกอบการขับว่ากรับ และเรียกผู้ขับว่า ช่างขับ แต่ที่ลาลูแบร์เขียนว่ามีเครื่องดนตรีประกอบหลายชิ้นนั้น สุจิตต์ วงษ์เทศ สันนิษฐานว่าเสภาในสมัยอยุธยาเป็นการละเล่นพื้นเมือง จึงไม่มีแบบแผนที่แน่นอน อาจจะมีเครื่องประกอบหรือไม่ก็ได้ สามารถดัดแปลงไปได้เรื่อยๆ ตามความเหมาะสมที่ต้องการ³⁹ ลักษณะการขับเสภาในสมัยอยุธยาตอนปลายนั้น ใช้คนขับ 2 คน ผลัดกันขับคนละตอน เพื่อมิให้ผู้ใดผู้หนึ่งเหนื่อยเกินไป และเป็นการพักเสียงคนร้อง ความนิยมที่ใช้การด้นกลอนสดก็เข้ามามีอิทธิพลในระยะนี้ อีก คือหากผู้ขับเสภาคนใดมีความสามารถมาก เจ้าของงานจะเรียกให้ว่าเสภาตอนใดก็ได้ ผู้ขับเสภาคนนั้นก็จะว่าเป็นกลอนสดเหมือนดังความนิยมเดิม เรียกว่าเสภาด้น⁴⁰

เรื่องที่นิยมนำมาขับเล่นเสภาในช่วงนี้คือ ขุนช้างขุนแผน เพราะนิยมกันว่าเป็นเรื่องที่เกิดขึ้นจริง ดังปรากฏในคำให้การของชาวกรุงเก่าซึ่งก็เป็นพงศาวดารด้วย แต่เมื่อนำเรื่องขุนช้างขุนแผนมาแต่งเป็นนิทาน ก็ย่อมจะมีการเพิ่มเติมให้พิสดารมากกว่าเดิม มิฉะนั้นจะขาดรสไป เมื่อเป็นนิทานก็มีเนื้อหาสนุกสนานใจแก่ชาวกรุงศรีอยุธยาถึงกับขับแพร่หลายทั่วไป แรกๆ ก็เป็น

³⁷ นิธิ เอียวศรีวงศ์, ปากไก่และใบเรือ ว่าด้วยการศึกษาประวัติศาสตร์วรรณกรรมต้นรัตนโกสินทร์, อ่างแล้ว, หน้า 40-41, 61.

³⁸ สุจิตต์ วงษ์เทศ, อ่างแล้ว, หน้า 15.

³⁹ เพิ่งอ่าง, หน้า 16.

⁴⁰ สมเด็จพระยาตากษัตริย์, “ตำนานเสภา”, อ่างแล้ว, หน้า 24.

กลอนเป็นตอนๆ และต่อมาก็พัฒนาจนกลายเป็นกลอนทั้งเรื่อง ซึ่งก็คงได้รับความนิยมไม่แพ้อย่างไร ด้วยเสภาอาศัยที่แต่งกลอนดีขับทำนองไพเราะเป็นสำคัญ การขับก็แล้วแต่ชอบตอนไหนก็ขับตอนนั้น เพราะถ้าขับทั้งเรื่องยาวมากไม่ทันภายในหนึ่งคืน ด้วยเหตุนี้ บทเสภาเดิมที่แต่งครั้งกรุงเก่า หรือแม้ที่แต่งในกรุงรัตนโกสินทร์ตามแบบอย่างครั้งกรุงเก่า จึงเป็นท่อนเป็นตอน ไม่เป็นเรื่องที่ติดต่อกันเหมือนบทละคร การที่เอาบทเสภามารวมติดต่อกันให้เป็นเรื่องอย่างหนังสือเสภาที่ลงพิมพ์ มีหลักฐานรู้ได้ว่า ฟังเอามารวมกันในชั้นหลังเมื่อราวรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 3 แห่งกรุงรัตนโกสินทร์นี้เอง สรุปได้ว่าการละเล่นที่เรียกว่าเสภาในสมัยปลายอยุธยาเป็น การละเล่นที่ใช้การร้องทำนองลำนำให้เข้ากับการขับ กระทบจะมีดนตรีหรือไม่มีดนตรีก็แล้วแต่ความเหมาะสม เนื้อเรื่องที่ใช้คือเรื่องขุนช้างขุนแผน ผู้ขับเสปามีจำนวน 2 คนและยังใช้รูปแบบนี้มาจนต้นกรุงรัตนโกสินทร์⁴¹

ต่อมาในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ การขับเสปาก็ยังคงเป็นที่นิยมในหมู่ประชาชน และก็คงจะเป็นที่นิยมอย่างแพร่หลายจนเข้าสู่ราชสำนักในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ในครั้งที่ยังดำรงพระยศเป็นสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอฯ ก็ได้ทรงริเริ่มดัดแปลงบทเสภาเก่าให้มีความสละสลวยยิ่งขึ้น และบางบทนั้นทรงพระราชนิพนธ์เองขึ้นใหม่ก็มี บทซึ่งพระราชนิพนธ์ขึ้นใหม่ได้แก่ ตอนพลายแก้วเป็นชู้กับนางพิม ตอนขุนแผนขึ้นเรือนขุนช้างได้นางแก้วกิริยาเป็นต้น บางบทก็แต่งร่วมกับกวีท่านอื่นๆ แต่ไม่เป็นที่ทราบแน่ชัด ด้วยเหตุที่กลอนเสปามี้นั้นสำนวนค่อนข้างหยาบคายกว่ากลอนสามัญทั่วไป เพราะเป็นกลอนที่ไม่ต้องพะวงกับบทหรือการร่ายรำเหมือนดังเช่นละคร มีความต้องการพรรณนาอย่างไร ก็สามารถพรรณนาได้สิ้นกระแสความ จึงต้องเป็นที่ปกปิดกันมากไม่นิยมให้เชื้อผู้ประพันธ์เข้าไป อาจเป็นด้วยที่พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย จะ

ทรงโปรดเสภา เมื่อท่านขึ้นครองราชย์ได้ปรับปรุงเสภาให้มีการพัฒนาไปจากเดิมมาก ในชั้นแรกก็ให้กวีในราชสำนักแต่งบทเสภาขุนช้างขุนแผนขึ้นใหม่ โดยให้มนตรีประกอบให้มาขับเวลาที่พระองค์ทรงเครื่องใหญ่ (ตัดผม) จึงเป็นพระราชประเพณีสืบต่อมาว่าในเวลาที่จะทรงมหากษัตริย์ทรงเครื่องใหญ่จะต้องมีเสภาถวายทรงฟัง ก็มายกเลิกในสมัยรัชการพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว ในการแต่งคราวนี้นับได้ว่ามีความประณีตพิถีพิถันมากกว่าในสมัยก่อน จะเห็นได้จากการที่ยกพระราชประเพณีในราชสำนักขึ้นมา ก็ล้วนแต่ตรงกับความจริงทั้งสิ้น หรือการอ้างถึงตำบลต่างๆ ในท้องเรื่องก็เป็นจริงตามนั้น สำนวนในตอนที่จะหยาบคาย ก็เปลี่ยนแปลงเป็นแนวสองแง่สองง่าม เมื่อเป็นเช่นนี้จึงเกิดการเรียกเสภาที่แต่งในราชสำนักว่าเป็นเสภาสำนวนหลวง ส่วนของที่ชาวบ้านขับเล่นกันก็เรียกว่า เสภาสำนวนนอก⁴²

ต่อมาในสมัยรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระองค์ทรงสืบทอดประเพณี การขับเสภาเวลาที่ทรงเครื่องใหญ่ โปรดให้สุนทรภู่แต่งเสภาเรื่องพระราชพงศาวดารไว้เพื่อขับถวายทรงฟังในเวลาทรงเครื่องใหญ่ แต่กวีผู้แต่งจะมีท่านอื่นๆ อีกหรือไม่ ไม่เป็นที่ทราบแน่ชัด และยังมีเสภาที่สันนิษฐานว่าเป็นสำนวนหลวงอีก 1 เรื่องคือเสภาเรื่องศรีธนญชัย ในรัชกาลนี้ได้รวบรวมบทเสภาเรื่องขุนช้างขุนแผนสำนวนหลวง และสำนวนชลอคัดดีเข้าเป็นเรื่องตั้งแต่ต้นจนปลาย ได้ประมาณ 40 เล่มสมุดไทย เป็นการรวบรวมครั้งแรก ซึ่งสำนวนนั้นไม่เสมอกัน บางตอนสำนวนนอก บางตอนสำนวนหลวง เหตุที่มาปนอยู่ด้วยกันนั้นด้วยการรวบรวมเรื่องที่แต่งในสมัยรัชกาลพระบาทสมเด็จพระ

⁴¹ เพิ่งอ้าง, หน้า 15.

⁴² คณะผู้ดำเนินงานโครงการดุริยางคศิลป์ไทย, วรรณนาการของเสภา, อ้างแล้ว, หน้า 47-50.

ได้มีการปรับเปลี่ยน และวางกฎเกณฑ์ใหม่หลายประการ ทำให้มีความเป็นหลวงมากขึ้น อาทิในกระบวนการแต่งกลอนของเสภา ก็มีการกำหนดรูปแบบให้เคร่งครัดทั้งจำนวนคำและเสียงวรรณยุกต์ที่ใช้ในแต่ละวรรค เปลี่ยนจากรูปแบบกลอนชาวบ้านมาเป็นกลอนสุภาพของราชสำนัก รวมถึงการปรับสำนวนกลอนเสภาของชาวบ้านที่ค่อนข้างจะ “หยาบโลน” ลดลงพอไม่ให้น่าเกลียด มาเป็นการใช้คำความหมายคลุมเครือ คำเปรียบแทนเป็นต้น นอกจากนี้เสภาก็ยังถูกพัฒนาให้เป็นวรรณกรรมเพื่อการอ่านมากขึ้นอีกด้วย ดังจะเห็นได้ว่าบทเสภาได้ถูกรวบรวมและบันทึกอย่างมากมายในช่วงนี้ มีการรวมพิมพ์เป็นเล่มขึ้นในสมัยรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว แม้ว่าเรื่องเสภาขุนช้างขุนแผนจะถูกพัฒนาขึ้นมาเป็นวรรณกรรมเพื่อการอ่าน แต่จารีตการขับเสภาก็ยังคงอยู่ ดังจะเห็นได้จากการที่ราชสำนักรับจารีตการขับเสภาไปปรับใช้กับของเดิมที่มีอยู่คือวงมโหรีปี่พาทย์ ผสมกันให้อลังการมีความเป็นหลวงมากขึ้น พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ได้ดำริให้มีประเพณีการขับเสภาเวลาพระมหากษัตริย์ทรงเครื่องใหญ่ ซึ่งก็สืบเนื่องเป็นราชประเพณีมาจนถึงรัชกาลพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว

แม้ว่ารูปแบบหลายๆ ของเสภาจะถูกยกระดับจากราชวรूपปรับให้สู่การเป็นหลวงมากขึ้น จนเห็นความแตกต่างได้อย่างชัดเจน แต่กระบวนการคัดสรรเรื่องต่างๆ มาแต่งเป็นบทเสภาของหลวงนั้น ที่นอกเหนือไปจากเรื่องขุนช้างขุนแผนนี้ก็ได้อ้างถึงนัยยะบางประการที่อยู่ในทิศทางตรงกันข้าม กล่าวคือ เห็นร่องรอยการปรับจารีตหลวงสู่จารีตราชวรूपด้วยเช่นกัน โดยเฉพาะอย่างยิ่งในเสภาเรื่องพระราชพงศาวดาร ที่ได้มีการนำเนื้อความในพระราชพงศาวดารอันเป็นสิ่งที่ราชสำนักถือเป็นสิ่งศักดิ์สิทธิ์หวงแหน มาถ่ายทอดในรูปแบบของเสภาอันเป็นจารีตการบอกเล่าที่ได้รับความนิยมอย่างแพร่หลาย (popularity) มากในขณะนั้นทั้งในระดับ

หลวงและราษฎร์ ปรากฏการณ์ความเปลี่ยนแปลงครั้งนี้เป็นสิ่งสำคัญที่โยงใยไปถึงการเปลี่ยนแปลงโลกทัศน์ของชนชั้นนำในสมัยดังกล่าวนี้ในระดับหนึ่งด้วย

จากพระราชพงศาวดาร

สู่เสภาเรื่องพระราชพงศาวดาร

ความสำคัญและความน่าสนใจประการหนึ่งของเสภาเรื่องพระราชพงศาวดาร คือการที่นำเอาเนื้อความในพระราชพงศาวดาร ซึ่งในสมัยก่อนนั้นถือว่าเป็นสิ่งศักดิ์สิทธิ์ เป็นของหวงแหนจำกัดวงแคบเฉพาะสำหรับชนชั้นสูง มาผสมเข้ากับจารีตมูขปาฐะประเภทเสภา อันมีกำเนิดมาจากสามัญชนและเป็นที่นิยมแพร่หลายอยู่ในสังคมในขณะนั้น การร้อยรัดเข้ากันระหว่างสองจารีตนี้แสดงให้เห็นได้ถึงนัยยะสำคัญบางประการในการคลี่คลายความศักดิ์สิทธิ์ของพระราชพงศาวดารลงในระดับหนึ่ง จากที่เคยเก็บงำอย่างมิดชิด มาเปิดเผยเปิดกว้างขึ้น ด้วยการถ่ายทอดลงในจารีตการขับเสภา แม้ว่าจะไม่มีหลักฐานใดที่บ่งบอกถึงการเผยแพร่และคามนิยมในการนำเสภาเรื่องพระราชพงศาวดารนี้ไปใช้ขับในกลุ่มบุคคลอื่นๆ ที่นอกเหนือไปจากการขับถวายเวลาพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงเครื่องใหญ่

ในช่วงระยะเวลาเดียวกันนี้เองก็มีปรากฏการณ์ที่มีลักษณะคล้ายคลึงกันเกิดขึ้น นั่นก็คือ การที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้พระราชนิพนธ์พงศาวดารสยามอย่างย่อ ภาษาอังกฤษที่มีชื่อว่า “Brief History of Siam” ลงในวารสาร The Chinese Repository ฉบับปีที่ 20 เล่มที่ 7 (เดือนกรกฎาคม ค.ศ. 1851 หรือ ปี พ.ศ. 2394) อันเป็นการเผยแพร่เรื่องราวประวัติศาสตร์พงศาวดารไทยสู่สายตาชาวต่างชาติ นอกจากนี้ก็ยังทรงพระราชทานพระบรมราชานุญาตให้หมอ

บรรดาสมาชิกสามารถนำพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาไปพิมพ์เผยแพร่ได้เป็นครั้งแรกเมื่อ ปี พ.ศ. 2406 ความรู้เรื่องอดีตอันเคยผูกขาดอยู่แต่ในราชสำนักได้ออกมาสู่สายตาสามัญชนนอกวังเป็นครั้งแรก ร่องรอยของการคลี่คลายความศักดิ์สิทธิ์ของพงศาวดารสูงกว้างมากขึ้นนี้ เป็นส่วนหนึ่งของกระบวนการเปลี่ยนแปลงทางแนวคิดเกี่ยวกับสำนักอดีต ตลอดจนโลกทัศน์บางประการของชนชั้นผู้นำ ที่เกิดขึ้นในช่วงระยะหัวเลี้ยวหัวต่อสู่การเปิดประเทศ และปรับปรุงประเทศให้ทันสมัย ตั้งแต่สมัยรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นต้นมา

การที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงรับสั่งให้สุนทรภู่แต่งเสภาเรื่องพระราชพงศาวดาร เพื่อขับกวีเวลาทรงเครื่องใหญ่ ก็มีความเป็นไปได้ที่จะอยู่ในกระแสความเปลี่ยนแปลงนี้ด้วยเช่นกัน แต่การเปลี่ยนแปลงนี้มีได้เป็นไปอย่างรวดเร็วฉับพลันจากหลวงไปสู่ราษฎรทันที แต่เป็นการคลี่คลายอย่างค่อยเป็นค่อยไป เป็นการเปลี่ยนแปลงไปเพียงแค่ระดับหนึ่งเท่านั้น ตั้งแต่รัชกาลที่ 4 เป็นต้นมา เรื่องราวอดีตได้ถูกนำมาสู่สามัญชนมากขึ้น แต่ทั้งนี้ก็ยังเป็นอดีตที่จำกัดแค่บางเรื่อง บางส่วนเท่านั้น และจะเห็นได้ว่าเป็นเรื่องราวที่ผ่านการตรวจสอบ ชำระแก้ไข จากราชสำนักแล้ว ทำให้การเปิดเผยอย่างเสรีไม่ เสภาเรื่องพระราชพงศาวดาร จึงเป็นหนึ่งในงานที่ควรจะได้รับการวิเคราะห์ประกอบในการศึกษาถึงกระบวนการเปลี่ยนแปลงของประวัติศาสตร์นิพนธ์ไทยในช่วงเวลาดังกล่าว ถึงแม้จะมีช่วงเวลาที่แสดงถึงจุดเปลี่ยนทางความคิดอย่างโดดเด่นชัดเจน แต่ก็เป็นส่วนเสริมให้สามารถเข้าใจการคลี่คลายอย่างเป็นขั้นเป็นตอนได้มากยิ่งขึ้น

จารีตพระราชพงศาวดาร

พระราชพงศาวดารเป็นการเขียนประวัติศาสตร์แบบหนึ่งที่มีขึ้นในสมัยอยุธยา โดยใช้เรื่องราวของกษัตริย์ที่ครองบัลลังก์อยุธยาเป็นศูนย์กลาง จารีตการเขียนพระราชพงศาวดารโดยราชสำนักนี้มีการปฏิบัติเป็นจารีตสืบทอดมาจนถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว แห่งบรมราชจักรีวงศ์ด้วยเช่นกัน ในปัจจุบัน พระราชพงศาวดารมีบทบาทในแง่การเป็นเอกสารหลักฐานทางประวัติศาสตร์ แต่ในอดีตพระราชพงศาวดารมีบทบาททั้งในแง่ของ “ตำรา” สำหรับพระมหากษัตริย์ การศึกษาโบราณราชประเพณี ไม่มีตำราอื่นใดที่ใกล้เคียงราชสำนักเท่าพระราชพงศาวดาร การอ่านหรือฟังพระราชพงศาวดารกลายเป็นภารกิจสำคัญประจำวันของพระมหากษัตริย์ ซึ่งจะเห็นได้จากกฎมณเฑียรบาล ที่ตราขึ้นในสมัยพระบาทสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ (พ.ศ. 2001) กำหนดพระราชกิจรายวันของพระมหากษัตริย์ไทยว่า

...เวลา 7 นาฬิกา เสด็จออกพระราชบัลลังก์ให้เจ้านายฝ่ายในเข้าเฝ้า เวลา 8 นาฬิกา เสวยพระกระยาหารเช้า เวลา 9 นาฬิกา เสด็จออกทรงบาตรพระสงฆ์ ซึ่งเจ้านายฝ่ายในนิมนต์เข้ามาทำบุญ ขุนนางเข้าเฝ้า เวลา 10 นาฬิกา เสวยพระกระยาหารและทรงบรรทม เสด็จประทับอยู่ฝ่ายในจนถึงเวลา 13 นาฬิกา ทรงเดินเล่น เวลา 14 นาฬิกา เจ้านายฝ่ายใน ผู้หญิงทั้งผู้ใหญ่และเด็กเข้าเฝ้า เวลา 15 นาฬิกา ขุนนางคัดดินา 10,000 ถึง 800 เข้าเฝ้าถวายคำปรึกษาราชการแผ่นดิน เวลา 16 นาฬิกา ทรงเดินเล่น 17 นาฬิกา พระสงฆ์เข้าเฝ้า 18 นาฬิกา เสด็จเข้าพระราชวังฝ่ายใน 19 นาฬิกา เสด็จออกตัดสินคดีฝ่ายทหาร 20 นาฬิกา ตัดสินคดีฝ่ายพลเรือน 21 นาฬิกา ตัดสินฎีกา 22 นาฬิกา เสวยพระกระยาหารเย็น 23 นาฬิกา ทรงปรึกษา

กฎหมายกับโทรและราชบัณฑิต 24 นาฬิกา ถวายดนตรี 1 นาฬิกา อ่านพระราชพงศาวดารถวาย 2 นาฬิกา หรือ 3 นาฬิกา เสด็จเข้าที่บรรทมจนถึง 7 นาฬิกา...⁴⁷

กฎหมายฉบับนี้แสดงถึงความสำคัญของพระราชพงศาวดาร เมื่อเทียบกับพระราชกรณียกิจอื่นๆ ของพระมหากษัตริย์ การจัดความสำคัญของพระราชพงศาวดารไว้สูงเช่นนี้เข้าใจได้ว่าเป็นอิทธิพลของพราหมณ์ที่มีต่อราชสำนักไทย ในคัมภีร์อรรถศาสตร์ของเกาติลยะ กำหนดให้พระมหากษัตริย์ต้องฟังการอ่านประวัติศาสตร์ (Traditional History) เพื่อเพิ่มพูนพระสติปัญญา⁴⁸ เมื่อพระราชพงศาวดารคือแหล่งข้อมูล ตำราสำคัญในการบริหารการปกครอง โบราณราชประเพณีต่างๆ ที่สืบทอดกันมาของพระมหากษัตริย์ตั้งแต่โบราณมาพระราชพงศาวดารจึงเป็นสิ่งที่ศักดิ์สิทธิ์และหวงแหนไว้เฉพาะกลุ่มชนชั้นปกครองเท่านั้น ทั้งนี้ก็รวมไปถึงเอกสารทางราชการ กฎหมายต่างๆ อีกด้วยที่ไม่เพียงแต่คนธรรมดาสามัญไม่มีสิทธิ์จะเข้าไปอ่านแต่ข้าราชการผู้มิได้มีหน้าที่เกี่ยวข้องก็ไม่สามารถเข้าไปแตะต้องได้

ดังจะเห็นได้จากกรณีของเจ้าพระยาทิพากรวงศ์หนึ่งในคณะเสนาบดีสำคัญจากตระกูลขุนนาคน ในช่วงต้นรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ. 2411-2414) ท่านได้มีความคิดริเริ่มที่จะจัดทำพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ เพื่อถวายเป็นการศึกษาแด่ยุวกษัตริย์ ในขั้นแรกก็กระทำไปโดยเจ้าพระยาทิพากรวงศ์แต่เพียงผู้เดียว การดำเนินการเป็นไปอย่างไม่ราบเรียบนัก เนื่องจากมีปัญหาในเรื่องการขาดหลักฐานและเอกสารสำคัญตามกรมกองต่างๆ ซึ่งเมื่อเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ได้แสดงความประสงค์ที่จะใช้หลักฐานหรือเอกสารเหล่านั้นในการเรียบเรียงประกอบเป็นพระราชพงศาวดาร ก็ปรากฏว่าเจ้าหน้าที่พนักงานผู้ดู

แลรักษาเอกสารดังกล่าว ไม่ยอมให้เอกสารนั้นตามความประสงค์ของเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ โดยอ้างว่าถูกปลวกกินจนเสียหายบ้าง หรือไม่มีสูญหายบ้างเป็นต้น⁴⁹ แต่เมื่อต่อมาภายหลังที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมีรับสั่งให้เจ้าพระยาทิพากรวงศ์แต่งพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ถวาย จึงสามารถเข้าไปใช้ข้อมูลเอกสารต่างๆ ประกอบการเขียนได้ไม่เหมือนกับในคราวแรกที่ท่านเองก็เป็นถึงเสนาบดีสำคัญยังมีสามารถเข้าไปใช้ได้เลย

พระราชพงศาวดาร หนังสือแบบฉบับตำราโบราณตลอดจนจดหมายเหตุราชการบ้านเมืองต่างๆ ถูกเก็บรักษาไว้ที่หอหลวง ซึ่งมีในพระราชวังมาแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยา มีอาลักษณ์เป็นพนักงานรักษาหนังสือหลวงเป็นเหตุให้คนทั้งหลายเรียกหอหลวงว่าห้องอาลักษณ์ด้วยอีกอย่างหนึ่ง ในสมัยนั้นการรับรู้เรื่องราวเกี่ยวกับอดีตถูกจำกัดอยู่แต่ในแวดวงของชนชั้นสูง เอกสารตำรา และพงศาวดารเหล่านั้นถูกเก็บอยู่ในหอหลวงมิได้มีการนำมาเผยแพร่ ประกอบกับมีกฎหมายห้ามคนสามัญธรรมดาเข้าไปอ่าน ดังนั้นในการหาข้อมูลทางประวัติศาสตร์มาเผยแพร่จึงกลายเป็นการลักลอบ และเป็นการกระทำที่ผิดกฎหมาย ดังตัวอย่างในสมัยรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว หมอบรัดเลย์ได้จัดตั้งโรงพิมพ์ภาษาไทยขึ้นเมื่อ พ.ศ. 2379 นายโหมดอมาตยกุล หรือพระยากระสาปนกิจโกศล ได้มีความคิดล้ายุคสมัย คือไปว่าจ้างหมอบรัดเลย์พิมพ์กฎหมาย

⁴⁷ คอวริช เวลส์, การปกครองและการบริหารของไทยสมัยโบราณ อ้างใน ยุพา ชุมจันทร์, "ประวัติศาสตร์นิพนธ์ไทย พ.ศ. 2475-2516" วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2530), หน้า 23.

⁴⁸ ยุพา ชุมจันทร์, เพิ่งอ้าง, หน้า 24.

⁴⁹ ประชุมพงศาวดารฉบับราชบุรี พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1 ฉบับเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ ฉบับตัวเขียน, นิธิ เอียวศรีวงศ์, บก. และนฤมล ธีรวัฒน์ผู้ชำระต้นฉบับ (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์อมรินทร์วิชาการ, 2539), หน้า 6-7.

ตราสามดวง โดยวัตถุประสงค์ที่จะเผยแพร่แก่คนทั่วไป แต่การกระทำดังกล่าวได้สร้างความไม่พอใจพระราชหฤทัยให้กับพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวอย่างมาก ด้วยถือกันเวลานั้นว่าทำโดยไม่ได้รับอนุญาตก่อนถือเป็นการล่วงละเมิด และพระองค์ทรงมีพระประสงค์ที่จะจำกัดความรู้ทางกฎหมายให้อยู่ในชนชั้นสูงเท่านั้น จึงทรงมีพระบรมราชโองการให้เก็บกฎหมายตราสามดวงที่นายโหมดพิมพ์ นำไปบรรจุไว้ในเจดีย์วัดสระเกศ แต่ต่อมาในสมัยรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงโปรดเกล้าให้นำกฎหมายนี้พิมพ์ออกมาและส่งคืนให้นายโหมด⁵⁰

ลักษณะของการหวงห้ามและการลักลอบเช่นนี้ก็ยังดำเนินอยู่จนถึงสมัยรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ดังเช่นกรณีของ ก.ส.ร. กุหลาบ ซึ่งเป็นผู้สนใจศึกษาเรื่องโบราณ ได้ยอมฝ่าฝืนกฎหมายห้ามบุคคลธรรมดาอ่านหนังสือโบราณเหล่านี้ โดยหว่านล้อมให้กรมพระยาบดินทร์ไพศาล ซึ่งทรงบัญชาการกรมอาลักษณ์และเป็นผู้เก็บรักษาหนังสือเก่าหายาก ให้ทรงอนุญาตขอยืมหนังสือโบราณที่มีค่าเหล่านั้นไปอ่านเล่มละ 1 คืน ก.ส.ร. กุหลาบได้ใช้ความพยายามอย่างมากในการ “ลักลอบ” ถ่ายเทข้อมูลทางประวัติศาสตร์นี้ออกมา กล่าวคือ เมื่อได้รับอนุญาตให้ยืมเล่มใดแล้วท่านจะรีบนำหนังสือลงเรือจ้างแจวข้ามแม่น้ำไปฝั่งธนบุรีไปวัดอรุณฯ เพื่อทำการคัดลอก โดยทางหนังสือโบราณนอกเต็มทุกหน้าและจัดเตรียมผู้ช่วย ซึ่งจ้างมาจากกรมมหาดเล็กหลวงรักษาพระองค์ ช่วยกันคัดลอกด้วยวิธีนี้ก็สามารถลอกเสร็จทันเวลา ถึงตอนเช้าท่านก็นำหนังสือมาคืนโดยที่กรมพระยาบดินทร์ฯ ไม่ทราบถึงพฤติกรรมการคัดลอกนี้เลย⁵¹

จากการที่มีโอกาสได้สัมผัสข้อมูลทางประวัติศาสตร์มากมายนี้ทำให้ งานเขียนของ ก.ศ.ร. กุหลาบที่มีมากที่สุดได้แก่การเขียนพงศาวดารและประวัติบุคคลสำคัญ ซึ่งแม้ว่างานของเขาจะถูกวิจารณ์เชิงตำหนิ

อย่างมาก แต่ก็กล่าวได้ว่า การพิมพ์พงศาวดาร และประวัติบุคคลสำคัญเผยแพร่ นับได้ว่ามีคุณค่าต่อสังคมอย่างหนึ่ง คือเป็นการเปิดโลกแห่งความรู้เกี่ยวกับอดีตให้แพร่หลายสู่ประชาชนคนสามัญมากขึ้น และกล่าวได้ว่านายกุหลาบเป็นสามัญชนคนแรกที่เขียนงานทางประวัติศาสตร์

อย่างไรก็ตาม แม้ว่าเอกสารทางราชการส่วนใหญ่จะยังคงถูกเก็บรักษาอย่างเป็นความลับ แต่ก็ได้มีการนำบางส่วนมาเผยแพร่ ซึ่งจะเห็นได้อย่างชัดเจนในสมัยรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว กฎหมายตราสามดวงที่เคยถูกห้ามพิมพ์ในสมัยรัชกาลก่อนหน้า ก็อนุญาตให้พิมพ์ได้ นอกจากนี้ยังดำริให้จัดพิมพ์ราชกิจจานุเบกษา อันเป็นหนังสือเผยแพร่กฎหมายและประกาศของทางราชการให้ประชาชนอ่านได้ ทั้งนี้รวมถึงการที่ทรงอนุญาตให้หมอบรัดเลย์นำพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาไปพิมพ์เผยแพร่ได้เมื่อ พ.ศ. 2406⁵² ซึ่งนับได้ว่าเป็นครั้งแรกที่มีการเปิดเผยเรื่องราวในพระราชพงศาวดารที่ถูกหวงห้ามไว้ มาสู่การรับรู้ของกลุ่มคนที่มากกว่าชนชั้นปกครอง ทำให้สามัญชนทั่วไปมีสิทธิที่จะได้อ่านเช่นเดียวกัน สะท้อนให้เห็นการคลี่คลายของความศักดิ์สิทธิ์ของพระราชพงศาวดาร ซึ่งในช่วงเวลาเดียวกันนี้ก็ได้มีการรับสั่งให้สุนทรภู่แต่ง *เสภาเรื่องพระราชพงศาวดาร* (ประมาณ พ.ศ. 2394-2397) ดังที่กล่าวไปแล้วถึงความยากลำบากในการเข้าถึงข้อมูลเอกสารประกอบกับการเขียนที่ต้องผ่านการอนุมัติ ดังนั้นจึงเป็นที่แน่นอนว่า *เสภาเรื่องพระ*

⁵⁰ พิพาตา ยังเจริญ และสุวดี ธนประสิทธิ์พัฒนา, การศึกษาและผลกระทบต่องานเขียนไทยสมัยรัตนโกสินทร์ พ.ศ. 2325-2394 (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2529) หน้า 158, 168.

⁵¹ เคริก เจ. เรย์โนลด์ส, ท้าทายบันทึกรัตนโกสินทร์ ซึ่งพระราชวงศ์ไทยจารึกไว้ปลายคริสต์ศตวรรษที่ 19 กรณีเรื่องของ ก.ศ.ร. กุหลาบ (กรุงเทพฯ: สยามอาร์ย, 2538), หน้า 19.

⁵² ยุพา ชุมจันทร์, อ้างแล้ว, หน้า 45.

ราชพงศาวดารนี้จะต้องเป็นพระราชประสงค์ของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 4 ที่จึงจะเจอนำเนื้อหาจากพระราชพงศาวดารที่มีอยู่จะได้เผยแพร่มาแต่ในจาริตเสภาอันเป็นที่นิยมกว้างขวาง ก็แสดงให้เห็นถึงการเริ่มต้นของการคลี่คลายความสำคัญของพระราชพงศาวดารลงจนต่อมา มีการพิมพ์เผยแพร่ในที่สุด

แต่ทั้งนี้ก็พึงตระหนักไว้ว่าเป็นการคลี่คลายจากหลวงสุราษฎร์ในเพียงบางส่วนของอดีตที่ถูกชำระ แกะไขตรวจสอบ จากราชสำนักแล้ว อันแสดงถึงการที่ราชสำนักเผยแพร่เฉพาะสิ่งที่อยากให้ประชาชนรู้เท่านั้น ความหมายของพระราชพงศาวดารอันเป็นจาริตแบบแผนสำหรับกษัตริย์นั้น ได้ค่อยๆ ถูกเคลื่อนความหมายไปสู่การรับรู้ของสาธารณชน กระบวนการนี้มาถึงจุดสุดยอดในสมัยรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว คือในปี พ.ศ. 2443 ได้ทรงมีพระราชประสงค์ที่จะตีพิมพ์พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ขึ้นเพื่อเป็นความรู้ทางประวัติศาสตร์ของบ้านเมือง สำหรับการศึกษาของเยาวชนและประชาชนโดยทั่วไป "...จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พระเจ้าอนึ่งยาเธอ กรมหลวงดำรงราชานุภาพ ตรวจชำระหนังสือพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ ซึ่งเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ได้เรียบเรียงไว้แล้ว และโปรดเกล้าฯ ให้ลงพิมพ์ไว้ให้เป็นประโยชน์แก่การเล่าเรียนของกุลบุตรทั้งหลายสืบไป..."⁵³ การเปลี่ยนแปลงเหล่านี้สัมพันธ์กับรูปการณ์ภายนอกที่เปลี่ยนแปลงไป เป็นส่วนหนึ่งของกระบวนการปรับปรุงประเทศของผู้นำในช่วงสมัยที่ประเทศต้องเผชิญหน้าจากการคุกคามของจักรวรรดินิยมตะวันตก

ตลอดครึ่งหลังของพุทธศตวรรษที่ 24 สมัยรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นช่วงเวลาที่มีบูรณภาพทางดินแดนของสยามถูกคุกคามอย่างมากจากภายนอก ตั้งแต่ต้นพุทธศตวรรษที่ 24 ความต้องการรีบด่วนคือ การสร้างรัฐที่มีความเป็นอันหนึ่งอัน

เดียวกันในทุกด้าน เพราะสยามเริ่มรู้สึกถึงอำนาจคุกคามของอังกฤษที่มีอยู่ทางภาคใต้และภาคตะวันตก หลังจากการทำสัญญา Anglo Siamese Treaty พ.ศ. 2369 สยามก็มองเห็นอำนาจของอังกฤษเพิ่มขึ้นเรื่อยๆ ในคาบสมุทรมลายูและในพม่า ปลายสมัยรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว อังกฤษคุกคามผู้ใดก็ตามที่เข้าไปยุ่งเกี่ยวกับกิจการภายในของรัฐบนคาบสมุทรมลายู ซึ่งอังกฤษถือว่าอยู่ในเขตอิทธิพลของตน เมื่ออังกฤษมีอำนาจในพม่าก็มีแนวโน้มให้เห็นว่าอังกฤษพร้อมที่จะเข้าแทรกแซงประเทศราชทางเหนือของสยาม ซึ่งอังกฤษถือว่าครั้งหนึ่งเคยเป็นของพม่า พรหมแดนทางเหนือของสยามจึงอยู่ในฐานะที่ล่อแหลม ส่วนทางภาคตะวันออก ฝรั่งเศสก็พยายามยึดครองญวนและผนวกเวียดนามใต้ แล้วค่อยๆ คืบคลานเข้าสู่เมืองประเทศราชของไทย คือ กัมพูชา จัมปาศักดิ์ หลวงพระบาง

เพื่อตอบโต้สถานการณ์ที่เป็นการคุกคามทางการเมืองนี้ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงได้ทรงพยายามสร้างสำนักแห่งเอกภาพขึ้น เริ่มมีการเน้นแนวความคิดเกี่ยวกับ "สยามประเทศ" และประกาศพระองค์เป็นเจ้าแห่งสยามรัฐหรือสยามประเทศ มีอำนาจเหนือเจ้าประเทศราชทั้งหลาย มีลาว กัมพูชา และหัวเมืองทางเหนือ อาทิ ในรัชสมัยดังกล่าวนี้ได้เคยมีการมอบบันทึกเหตุการณ์ประวัติศาสตร์เขมรให้ข้าราชการสถานทูตฝรั่งเศส เพื่อเป็นเครื่องยืนยันอำนาจในการปกครองในดินแดนนั้นๆ เป็นต้น อาจกล่าวได้ว่าสิ่งนี้เป็นจุดเริ่มต้นของแนวความคิดที่จะสร้างเอกภาพของประเทศโดยมีกษัตริย์เป็นศูนย์กลาง และเป็นสัญลักษณ์แห่งเอกภาพนั้น ในขอบเขตของรัฐ ที่มีการกำหนดปริมณฑลของพระราชอำนาจให้สัมพันธ์กับ

⁵³ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, *พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1* (กรุงเทพฯ: ศูรสภา, 2526), หน้า 6.

เขตแดน⁵⁴

การสร้างสำนักแห่งเอกภาพของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว สะท้อนให้เห็นได้ชัดเจนในความสนพระทัยของพระองค์ในเรื่องประวัติศาสตร์และโบราณคดี นอกจากการค้นพบและให้ความสำคัญกับศิลาจารึกหลักที่ 1 ตั้งแต่ยังไม่ขึ้นครองราชสมบัติแล้ว ยังได้โปรดให้ชำระพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาขึ้นมาจนถึงต้นรัตนโกสินทร์อีกครั้งหนึ่ง โดยชำระร่วมกับกรมหลวงวงษาธิราชสนิท ปัญญาชนไทยรุ่นแรกๆ คนหนึ่งที่มีความรู้เกี่ยวกับวิทยาการตะวันตก พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขานี้มีได้เป็นแต่เพียงการตรวจสอบถ้อยคำสำนวนในฉบับเก่าให้ถูกต้องตามสมัยนิยมเท่านั้น หากแต่ได้เพิ่มเติมเนื้อหาความ โดยเฉพาะที่เกี่ยวกับประวัติศาสตร์ชาติข้างเคียงลงไว้อย่างละเอียดด้วย⁵⁵ และนอกจากนี้ยังได้เสนอภาพประวัติศาสตร์ไทยในลักษณะใหม่ กล่าวคือ เป็นประวัติศาสตร์ที่มีความต่อเนื่องมาตั้งแต่ต้น คือจากสุโขทัยจนถึงสมัยราชวงศ์จักรี ดังที่ปรากฏใน พระราชนิพนธ์ *ประวัติศาสตร์สังเขป* หรือ *พงศาวดารสยามอย่างย่อ* ที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชทานแก่ เซอร์ จอห์น เบาริง และในพระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา โดยจะเน้นตั้งแต่บทบาทของพ่อขุนรามคำแหงแห่งราชอาณาจักรสุโขทัย สืบเนื่องมาถึงบทบาทของพระเจ้าอู่ทองแห่งราชอาณาจักรอยุธยา แล้วทรงบรรยายให้เห็นถึงบทบาทของพระมหากษัตริย์แห่งราชอาณาจักรอยุธยาพระองค์อื่นๆ สืบมาเป็นลำดับ จนถึงบทบาทของพระเจ้าตากสินแห่งกรุงธนบุรีและบทบาทของพระมหากษัตริย์แห่งราชวงศ์จักรีของพระองค์⁵⁶

เสภาเรื่องพระราชพงศาวดาร แม้ว่าจะมิใช่พระนิพนธ์โดยตรงของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว แต่ก็เป็นงานที่พระองค์ทรงมีรับสั่งให้สุนทรภู่แต่ง จึงอาจนับเนื่องได้ว่าเป็นอีกตัวอย่างหนึ่งของความ

สนใจและให้ความสำคัญแก่ประวัติศาสตร์ของพระองค์ ดังจะเห็นได้ว่านับตั้งแต่ก่อนหน้าและหลังรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวลงมา มิเคยมีปรากฏว่าให้มีการนำพระราชพงศาวดารไปแต่งเป็นเสภาเลย มีแต่เรื่องนิทานวรรณคดีเท่านั้น ดังนั้นการที่พระองค์ทรงกำหนดให้สุนทรภู่แต่งเสภาจากเนื้อหาความในพระราชพงศาวดารก็แสดงให้เห็นถึงการตระหนักถึงความสำคัญของ “ประวัติศาสตร์” อันสัมพันธ์กับสถานการณ์บ้านเมืองในขณะนั้นอยู่ไม่น้อย

เสภาเรื่องพระราชพงศาวดารในบริบททางประวัติศาสตร์สมัยรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

เสภาเรื่องพระราชพงศาวดาร พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงกำหนดให้สุนทรภู่แต่งเพียงสองตอนแยกจากกัน กล่าวคือ นำเนื้อหาความจากพระราชพงศาวดารเฉพาะตอนตีเมืองขอม และตอนศึกหงสาวดีมาแต่งเป็นเสภา โดยตอนต้นเรื่องตีเมืองขอมเริ่มตั้งแต่พระเจ้าอู่ทองสร้างกรุงศรีอยุธยา แล้วโปรดให้พระราเมศวรไปตีเมืองขอม และจบเรื่องเมื่อตีเมืองขอมได้สำเร็จแล้วก็ข้ามไปแต่งตอนสองถึงศึกหงสาวดี คราวที่มีการขอช้างเผือกในแผ่นดินพระมหาจักรพรรดิ แต่งมาจนถึงพระเจ้าชัยเชษฐาธิราชกรุงศรีสัตนาคนหุต ยกกองทัพมาช่วยกรุงศรีอยุธยา มากกลอุบายพระเจ้าหงสาวดีตีแตก

⁵⁴ ธิดา สารยา, *ประวัติศาสตร์ท้องถิ่น: ประวัติศาสตร์ที่สัมพันธ์กับสังคมมนุษย์* (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์เมืองโบราณ, 2539), หน้า 56.

⁵⁵ นิธิ เอียวศรีวงศ์, “200 ปีของการศึกษาประวัติศาสตร์ไทยและทางข้างหน้า” ใน *กรุงแตก พระเจ้าตากฯ และประวัติศาสตร์ไทย* (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มติชน, 2540), หน้า 13.

⁵⁶ อรรถจักร์ สัตยานุรักษ์, *การเปลี่ยนแปลงโลกทัศน์ของชนชั้นนำไทยตั้งแต่รัชกาลที่ 4 ถึง พ.ศ. 2475 พิมพ์ครั้งที่ 2* (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2541), หน้า 64.

กลับไป เนื้อความค้างอยู่เพียงแค่นั้น

ไม่ว่าการที่จบเนื้อความเพียงแค่นั้นจะเป็นพระราชประสงค์หรืออาจเป็นเพราะสุนทรภู์ถึงแก่กรรมเสียก่อนหรือไม่ก็ตาม แต่การที่นำเนื้อความจากพระราชพงศาวดารเฉพาะ 2 ตอนนั้นมาแต่งเป็นสเกาในช่วงเวลานั้น โดยที่ข้ามตอนอื่นๆ ไปก็แสดงถึงนัยยะสำคัญบางประการ โดยเฉพาะอย่างยิ่งตอนตีขอมซึ่งในพระราชพงศาวดารแต่ละเล่มกล่าวไว้เพียงเล็กน้อยเท่านั้น แต่เมื่อนำมาแต่งเป็นสเกา ความยาวได้เพิ่มขึ้นหลายเท่าตัว และตอนศึกหงสาวดีที่จบเฉพาะตอนศึกที่อยุธยาพ่ายแพ้ การแต่งสเกาเรื่องพระราชพงศาวดารนี้มีได้มีความสำคัญเพียงแค่การคลี่คลายความเคร่งครัดของจารีตพงศาวดารลงมาในระดับหนึ่งเท่านั้น แต่มีความสำคัญในแง่ที่เป็นการเปลี่ยนแปลงในแนวคิดของรัฐที่มีต่อเหตุการณ์ประวัติศาสตร์ในช่วงตอนเหล่านี้ด้วย เรื่องที่รู้ชั้วว่าถูกบิดเบือน แก๊ไข ตกแต่งใหม่นี้ แม้อาจไม่มีคุณค่าในทางที่เป็นหลักฐานประวัติศาสตร์ชั้นรอง แต่ก็มีคุณค่าในฐานะที่เป็นหลักฐานชั้นต้น หากเราพยายามทำความเข้าใจว่าทำไมเรื่องนั้นๆ จึงต้องถูกแก๊ไข หรือแม้แต่ถูกตกแต่งประดับประดาด้วยกลวิธีทางวรรณศิลป์ให้มากขึ้น

สเกาเรื่องพระราชพงศาวดาร

ตอนตีเมืองขอม

เนื้อความเรื่องตีเมืองขอมในสมัยตอนต้นกรุงศรีอยุธยาปรากฏความอยู่ในพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาความพิสดาร ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) ฉบับกรมพระจักรพรรดิพงศ์ ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ ฉบับพระราชพงศาวดารกรุงสยาม หรือฉบับบริติชมิวเซียม และฉบับพระราชหัตถเลขา โดยมีลำดับความเหมือนกันดังนี้

1. คักราชแรกตั้งอยุธยา

2. การสร้างพระมหาปราสาทสามองค์ และการตั้งชื่อมหาปราสาท

3. รายชื่อหัวเมือง 16 เมืองขึ้นของกรุงศรีอยุธยา

4. สมเด็จพระรามาธิบดีไปครองลพบุรี

5. การอัญเชิญเสด็จพระรามาธิบดียกทัพไปปราบ

6. กองทัพไทยไปถึงเขมรพลบค่ำ พระยาอุปราชราชบุตรในพระเจ้ากรุงกัมพูชาแต่งอุบายส่งทัพซุ่มโจมตีในยามค่ำจนทัพไทยแตกพ่าย และ “เสียพระศรีสวัสดิ์” สมเด็จพระรามาธิบดีที่ 1 ต้องทรงโปรดให้พระบรมราชธิดาช่วยทัพไปช่วยปราบเขมรจนเสร็จ⁵⁷

ในพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับต่างๆ เหล่านี้จะกล่าวไว้แต่เพียงสั้นๆ ประมาณ 1-2 ย่อหน้า อาทิ

...ศุภมัสดุ คักราช 712 ปีชาล โทศก วันศุกร์ เดือนห้า ขึ้นหกค่ำ เพลาสามนาฬิกาเก้าบาท สถาปนากรุงพระมหานครศรีอยุธยา ชีพอพรหมณีให้ฤกษ์ตั้งพิธีกลบบาต, ได้สังขทัภชินวัตรได้ตนหมั่นขอนหนึ่ง แลสร้างพระที่นั่งไพฑูรย์มหาปราสาททองคำหนึ่ง สร้างพระที่นั่งไพชรยณต์มหาปราสาททองคำหนึ่ง สร้างพระที่นั่งไอศวรรย์มหาปราสาททองคำหนึ่ง แล้วพระเจ้าอยู่หัวเสด็จมาครองราชสมบัติชีพอพรหมณีถวายพระนามว่าสมเด็จพระรามาธิบดีศรีสุนทรบรมบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัว กรุงเทพทวารวดีศรีอยุธยามหาดิกลพพนพรตน์ราชธานีบุรีรมย์ จึงให้สมเด็จพระเจ้าลูกเธอพระรามาธิบดีขึ้นไปครองราชย์สมบัติในเมืองลพบุรี ครั้นนั้นพระยาประเทศราชขึ้น 16 เมือง คือเมืองมลากา เมืองชาว เมืองตะนาวศรี เมืองนครศรีธรรมราช เมืองทวาย เมืองเมาะตะมะ เมืองเมาะลำเลิง เมืองสงขลา เมืองจันทบุรี เมืองพิษณุโลก เมืองสุโขทัย เมืองพิชัย เมืองสวรรคโลก เมืองพิจิตร

⁵⁷ จันทรฉาย กัคอธิคม, อ้างแล้ว, หน้า 166.

เมืองกำแพงเพชร เมืองนครสวรรค์ แล้วให้ขึ้นไปเชิญสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอพระราเมศวรลงมาแต่เมืองลพบุรี ซึ่งกรุงนาครีว่า ขอมแปรพักตร์จะให้ออกไปกระทำเสีย พระราเมศวรได้ถูกข่มขืนพลห้าพันไปถึงกรุงกัมพูชาธิบดีเลาพลค่า พระยาอุปราชราชบุตรพระเจ้ากัมพูชาธิบดีทูลว่า ท้าเจ้าซึ่งยกมาเสียแล้ว ยังมีได้พร้อมมูล จะขอออกโจมตี ท้า พระเจ้ากัมพูชาธิบดีเห็นด้วย พระยาอุปราชก็ออกโจมตี ท้า ท้าหน้ายังไม่ทันตั้งค่ายก็แตกฉานมาปะทะทัพหลวง เสียพระศรีสวัสดิ์แก่ชาวกัมพูชาธิบดี มีข่าวเข้ามาถึงพระนคร มีพระราชโองการให้ขุนตำรวจออกไปเชิญสมเด็จพระบรมราชาธิราชเจ้าผู้เป็นพระเชษฐาอยู่ ณ เมืองสุพรรณบุรี ครั้นเสด็จเข้ามาถึงพระนครแล้ว พระเจ้าอยู่หัวตรัสว่าให้อันเชิญท่านออกไปช่วยหลานท่าน สมเด็จพระบรมราชาธิราชเจ้าจึงยกทัพออกไปช่วยหลานท่าน สมเด็จพระบรมราชาธิราชเจ้าจึงยกทัพออกไปถึงกรุงกัมพูชาธิบดี ได้รับเอาชัยชนะได้ให้กวาดข้าวถ้ำครัวชาวกัมพูชาธิบดี เข้าในพระนครเป็นอันมาก...⁵⁸

แต่เมื่อนำมาแต่งเป็นเสภาเรื่องพระราชพงศาวดาร เนื้อความตอนดังกล่าวที่พระราชพงศาวดารไม่ให้ความสำคัญเท่าใดนักถ้าเทียบกับปริมาณการบรรยายในส่วนอื่นๆ ที่เหลือ กลับมาถูกย้ำเน้นและขยายความยาวออกไปอย่างมาก ตอนตีเมืองขอมนี้มีความยาวประมาณ 14 หน้ากระดาษ โดยจะขยายความในตอนที่เป็นการศึกษาระหว่างอยุธยาและกัมพูชา เนื้อความเดิมจากที่ไม่ค่อยได้รับความสนใจ กลับถูกนำมาขยายอย่างกว้างขวางมากขึ้นในเสภาเรื่องพระราชพงศาวดารนี้ สอดคล้องกับบริบทเหตุการณ์ทางประวัติศาสตร์ที่เกิดขึ้นในขณะนั้นได้ดี กล่าวคือในช่วงเวลาที่แต่งคือประมาณ ปี พ.ศ. 2394-2398 อยู่ในช่วงต้นสมัยรัชกาลพระบาทสมเด็จพระ

พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ในช่วงเวลาดังกล่าวนี้น กัมพูชาเป็นปัญหาสำคัญมากของไทยในช่วงรัตนโกสินทร์นี้

กัมพูชาเป็นอาณาจักรที่อยู่ระหว่างไทยและเวียดนาม สถานะของกัมพูชาจึงเป็นเสมือนรัฐกันชนไปโดยปริยาย เมื่อเวียดนามหรือไทยฝ่ายใดฝ่ายหนึ่งมีอำนาจมาก กัมพูชาก็จะขึ้นแก่ฝ่ายนั้น และถ้าเป็นเวลาที่มีอำนาจพอกัน กัมพูชาก็จะยอมขึ้นทั้งสองฝ่าย ไทยเองด้วยมีความคิดความเชื่อเรื่อง “พระจักรพรรดิราช” ราชเทนิอราชาทั้งหลาย ก็มองว่ากัมพูชาเป็นรัฐที่ด้อยกว่าที่ไทยต้องให้ความความช่วยเหลือและมีความชอบธรรมที่ไทยจะครอบครองกัมพูชาให้อยู่เย็นเป็นสุขภายใต้พระบรมโพธิสมภารของราชวงศ์จักรีไทย อันจะเห็นได้ว่าไทยพยายามมีบทบาทในฐานะ “ผู้สถาปนาภคัตริย์กัมพูชา” ตามแต่โอกาสจะอำนวย

ในช่วงต้นรัตนโกสินทร์ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ได้ให้ความอุปการะทั้งราชวงศ์เวียดนามและราชวงศ์กัมพูชา ความสัมพันธ์ระหว่างไทยและเวียดนามดำเนินด้วยดี ในปลายรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกต่อต้านรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยนั้น เวียดนามมีอำนาจมากขึ้นเหมือนเดิม จึงเริ่มแผ่ขยายอำนาจมาทางตะวันตก และได้กัมพูชาอยู่ในอิทธิพล ส่วนไทยในช่วงต้นรัตนโกสินทร์นั้น ยังไม่สามารถเข้าไปขัดขวางเวียดนามได้ด้วยพวงคึกจากทางพม่า ยังคงรักษาไมตรีทางเวียดนามไว้ แต่ไทยก็ยังคงถือว่ากัมพูชาเป็นประเทศราช และพยายามหาโอกาสฟื้นฟูอำนาจเหนือกัมพูชาดังเดิม และในที่สุดประสบโอกาสในสมัยรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อเวียดนามเกิดจลาจลขึ้น พ.ศ. 2376⁵⁹

⁵⁸ พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์, อ้างแล้ว, หน้า 1-2.

⁵⁹ วีรพันธ์ วาวิชชานนท์, “ความสำคัญของอันนัมสยามยุทธต่อไทยกัมพูชา และญวน” (วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต แผนกภูมิศาสตร์-ประวัติศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2514), หน้า 78.

และสงครามจากฝ่ายพม่าก็ลดลงจนยุติหลังจากสู้รบกัน
ในเชียงตุง พ.ศ. 2392 พม่าเริ่มสูญเสียอำนาจและดิน
แดนให้แก่อังกฤษ ทำให้ไทยสามารถมาให้ความสนใจกับ
ดินแดนตะวันออกที่กำลังอยู่ในภาวะวิกฤตอยู่ได้

ความสัมพันธ์ระหว่างไทยและเวียดนามในรัชสมัย
พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวตึงเครียดถึงขีด
สุด ทั้งนี้เพราะทั้งไทยและเวียดนามต่างพยายามขยาย
อำนาจทางการเมืองของตนเข้าควบคุมกัมพูชาและลาว
ภาคตะวันออก (เวียงจันทน์) ให้รัดกุมยิ่งขึ้น เป็นเหตุ
ให้เกิดการกระทบกระทั่งกันถึงกับทำสงครามกันเป็น
เวลานานถึง 15 ปี (พ.ศ. 2376-2390) ที่เรียกว่า “อัน
นัมสยามยุทธ์” สงครามได้ยุติลงในปี พ.ศ. 2388
แม้ไทยจะไม่สามารถเอาชนะเวียดนามได้เด็ดขาด แต่
เวียดนามเองก็มีเหตุจำเป็นที่จะต้องยุติศึกเช่นเดียวกัน
เนื่องด้วยในปลายรัชสมัยของพระเจ้าเพ็ญวัตร ได้ถูก
ฝรั่งเศสรุกรานมากขึ้นอีกครั้ง ได้มีการเจรจายุติสงคราม
และลงนามในสัญญาสันติภาพต่อกัน มีสาระสำคัญ คือ
รับรองฐานะความเป็นเจ้าอธิราชเหนือเขมรของทั้งไทย
และเวียดนาม ซึ่งเท่ากับรักษาสถานะเดิมของทั้งสอง
ฝ่ายไว้ โดยที่กัมพูชาจะต้องส่งเครื่องราชบรรณาการมา
ยังทั้งสองประเทศ โดยส่งให้ไทยปีละครั้ง และส่งให้
เวียดนามสามปีครั้ง⁶⁰ นอกจากนั้นฝ่ายไทยก็ยืนยันใน
สิทธิ์การครอบครองเมืองเสียมราฐ เมืองพระตะบอง
และนับจากนั้นเป็นต้นมาอิสรของกษัตริย์กัมพูชาต้อง
มาศึกษาเล่าเรียนเหมือนดังตัวประกันอยู่ในกรุงเทพฯ
หลังสงครามอันนัมสยามยุทธ์นี้ ไทยจึงสามารถกลับเข้าไป
มีอำนาจเหนือกัมพูชาได้อีกครั้ง

แต่อย่างไรก็ตาม แม้ว่าสงครามอันนัมสยามยุทธ์
จะยุติและเวียดนามลดบทบาทของตนในกัมพูชาลงไป
มากแล้ว แต่การที่เวียดนามมีฐานะเป็นประเทศเจ้า
อธิราชเหนือกัมพูชาพร้อมกับไทยก็ได้สร้างความยุ่งยากมา
ให้แก่ไทย โดยเฉพาะอย่างยิ่งในสมัยพระบาทสมเด็จพระ
จอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อฝรั่งเศสสามารถเข้าครอบ

ครองเวียดนามใต้ได้ และอ้างสิทธิ์ของเวียดนามใน
การเป็นเจ้าของเข้าครอบครองกัมพูชา โดยที่ฝรั่งเศสใช้
เวียดนามใต้เป็นบันไดจะก้าวเข้าไปมีอิทธิพลในกัมพูชา
ซึ่งฝรั่งเศสพิจารณาว่าเป็นดินแดนหนึ่งที่อยู่ในขอบเขต
ที่ฝรั่งเศสควรจะเข้ามีอิทธิพลครอบครองก่อนอังกฤษ
เนื่องจากกัมพูชามีความสำคัญทางเศรษฐกิจ มีแม่น้ำ
โขงไหลผ่านอันจะเป็นทางนำฝรั่งเศสไปสู่ญานานทางภาค
ใต้ของจีนได้ และยังเป็นดินแดนที่จะทำให้ที่มั่นของ
ฝรั่งเศสในเวียดนามใต้มั่นคงขึ้น ดังนั้นฝรั่งเศสจึงมี
ความมุ่งหมายที่จะยึดเขมรไว้เป็นรัฐในอารักขาของตน
ด้วยการอ้างสิทธิ์ญวนว่าเป็นเจ้าอธิราชเหนือเขมรอยู่
โดยไม่ยอมรับรู้การอ้างสิทธิ์ของไทย⁶¹

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงตระหนัก
ถึงภัยคุกคามนี้เป็นอย่างดี นอกจากที่พระองค์ทรง
พยายามเข้าไปมีอำนาจอิทธิพลในการเมืองการปกครอง
ของราชสำนักกัมพูชาแล้ว พระองค์ยังทรงเคยได้มอบ
บันทึกเหตุการณ์ประวัติศาสตร์ประเทศกัมพูชาให้
ข้าราชการสถานทูตฝรั่งเศส เพื่อยืนยันความสำคัญว่า
กัมพูชาอยู่ภายใต้การปกครองของไทย ดังนั้นการที่
พระองค์ทรงกำหนดให้สุนทรภู่แต่ง *เสภาเรื่องพระราช
พงศาวดารตอนตีเมืองขอม* จึงย่อมจะอยู่ในกระบวนการ
การย้ำถึงสิทธิ์ที่ไทยมีเหนือกัมพูชาด้วย ทั้งนี้จะเห็น
ได้ว่าเนื้อความใน *เสภาเรื่องพระราชพงศาวดารตอนตีเมืองขอม*
ขยาย บรรยาย มากกว่าที่ปรากฏในพระราชพงศาวดาร
ฉบับความพิสดารอย่างมาก

ใน *เสภาเรื่องพระราชพงศาวดาร* ลำดับเนื้อความ
สำคัญตามที่ปรากฏในพระราชพงศาวดาร แต่จะขยาย
ความออกไปอย่างมากในตอนที่เป็นการศึกษาเกี่ยวกับ
ความเดิมพระราชพงศาวดารกล่าวไปไม่กี่ประโยค ใน
เสภาเรื่องพระราชพงศาวดาร นี้จะเน้นและขยายเป็น

⁶⁰ เฟิงอั่ง, หน้า 184.

⁶¹ เฟิงอั่ง, หน้า 193.

บทเจรจาระหว่าง พระรามธิบดี พระรามศวรและ พระบรมราชา มากขึ้นโดยจะมีการใช้คำแตกต่างออกไปบ้างในบางที่เช่น ในพระราชพงศาวดารกล่าวว่าเหตุที่ไทยมารบเขมรเพราะ “ขอมแปรพักตร์” แต่ในที่นี้ใช้คำว่า “ขอมคดประทษร้าย” โดยกล่าวไว้ถึงสองที่ ในหน้า 102 และ 103

ในเสภาเรื่องพระราชพงศาวดารมีหลายตอนที่ย้ำเน้นถึงความเหนือกว่าของไทยต่อกัมพูชา ดังคำพูดของพระรามศวรที่ว่า “...พลของเราห้วยหาญชำนานญยุทธเจียนจะชูดกัมพูชาดีกว่าได้...”⁶² และที่พระบรมราชา กล่าวว่า “...ทำไมกับทัพเขมรเดนเขาเลือก มีแต่เปลือกลูกไทยจะไหวหรือ...”⁶³

เสภาเรื่องพระราชพงศาวดาร ตอนศึกหงสาวดี

เสภาเรื่องพระราชพงศาวดารตอนนี้ มีเนื้อความที่ยาวมากกว่าตอนตีเมืองขอมมาก มีการลำดับเนื้อเรื่องตามความในพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับความพิสดารฉบับต่างๆ ดังเช่นในตอนแรก คือ พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม), ฉบับพระจักรพรรดิพงศ์ (จาด), ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์, ฉบับบริติชมิวเซียม และพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพระราชหัตถเลขา กล่าวคือ เริ่มตั้งแต่สงครามคราวช้างเผือก ระหว่างพระมหาจักรพรรดิและพระเจ้าหงสาวดี ต่อมาจนถึงความพยายามของกรุงศรีอยุธยาภายใต้การนำของพระมหินทรที่คิดกลอุบายร่วมมือกับพระชัยเชษฐาแห่งกรุงศรีสัตนาคนหุตปราบหัวเมืองพิษณุโลก จนเป็นเหตุให้พม่าล้อมกรุงศรีอยุธยาอีกครั้งในปลายปี พ.ศ. 2111 ความจบถึงเพียงแค่ว่าพระเจ้าชัยเชษฐายกกองทัพมาช่วยกรุงศรีอยุธยา มาถูกกลอุบายพระเจ้าหงสาวดีแตกพ่ายไป

นอกจากจะลำดับเนื้อความตรงตามกันแล้ว

สำนวนภาษาที่ใช้ในเสภาเรื่องพระราชพงศาวดารส่วนมากยังพ้องกับความในพระราชพงศาวดารอย่างมาก จนเสมือนเป็นการคัดลอกกันมาเพียงแต่เปลี่ยนให้เป็นกลอนเสภาเท่านั้น เช่นในตอนพระเจ้าหงสาวดียกทัพมากรุงศรีอยุธยา ในพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ วัดพระเชตุพน ความว่า

...จึงพระยารามก็ให้เอาปืนนารายณ์สังหารยาว
สามวาตอก กระสุนสิบสองนิ้วลากไปตั้งในช่องมูม
ศพสวรรค์, ให้จังกายิงเอากลางทัพพระเจ้าหงสาวดี,
ต้องช้างม้ารืพลตายมาก, แลกระสุนนั้นไปตกใกล้
พลับพลาพระเจ้าหงสาวดี, พระเจ้าหงสาวดีก็ให้เอา
กระสุนขึ้นสวางพลี, แล้วก็เสด็จเลิกกองทัพมาตั้ง
ณ มหาพราหมณ์พอทัพบกทัพเรือถึงพร้อม, จึง
พระเจ้าหงสาวดี, ก็ตรัสกำหนดให้ทัพทั้งปวงเข้า
ล้อมพระนครในชื่อหน้าทิศบูรพาไชร์, ทัพพระ
มหาอุปราช, พระมหาธรรมราชา, ทัพพระเจ้าอังวะ
ไปข้างทักษิณ ทัพพระยาทะเลและเจ้าฟ้าไทย
ใหญ่, และพระยาแสนหลวงชาวเชียงใหม่ไปข้าง
ประจิมทิศทัพพระยาพลิม, แลทัพพระยาตองอู,
ทัพพระยาอภัยคามณี, พระยาพะตะบะ พระยา
พะตะเบ็ดตั้งทิศอุดร. ฝ่ายทัพหลวงก็ยกมาตั้ง ณ
วัดมเหยงคณ์...⁶⁴

ใน เสภาเรื่องพระราชพงศาวดาร มีความว่า

พระยารามเห็นสมอารมณ์หมาย
ยิงปืนนารายณ์สังหารผลาญหงสา
ถูกไพร่รายตายกลาดดาษดา

⁶² เสภาเรื่องพระราชพงศาวดาร, อ้างแล้ว, หน้า 103.

⁶³ เพิ่งอ้าง, หน้า 111.

⁶⁴ พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์, อ้างแล้ว, หน้า 96-97.

ลูกปืนไปใกล้พลับพลาเข้าทุกที
 เจ้ารามัญนั้นให้เก็บลูกปืนใหญ่
 แสลงพระทัยให้อาเหล้าเช่นผี
 ปลุกศาลใหญ่ใส่กระสุนแล้วสรวงพลี
 ถอยไปตั้งยังที่มหาพราหมณ์
 แล้วตรัสสั่งนายทัพบังคับพร้อม
 ให้ห้อมล้อมพาราภาษาสยาม
 พระมหาอุปราชอาจสงคราม
 ยกทัพข้ามไปถึงทิศบูรพา
 ให้ตั้งค่ายรายเรียงเคียงกัน
 ปีกกากับเกียกกายกองซ้ายขวา
 เจ้าอั้งวะกับพระธรรมราชา
 ตั้งค่ายหน้าเนินดินทักษิณทิศ
 ไทยใหญ่แสนหลวงเจ้าเมืองพลิม
 ตั้งประจิมทุ่งนาซีกปีกกาทิศ
 พระตะเบิดพระตะบะเมาะตะมะประชิด
 เมืองตองอยู่ทิศอุดรนั้น
 เจ้าหงสาวดีมาตั้งทางจังหวัด
 ทุ่งหลวงวัดมเหยงค์ลงเขื่อนขันธ...⁶⁵

เสภาเรื่องพระราชพงศาวดาร ตอนศึกหงสาวดี
 ด้วยความที่กล่าวไว้จบเพียงแค่เรื่องของพระเจ้าชัย
 เซษฐาแพกพระเจ้าหงสาวดีนั้น ทำให้ดูเหมือนว่ายัง
 แต่ไม่จบซึ่งมีผู้บางท่านได้สันนิษฐานว่าหากแต่งให้จบ
 ความก็น่าจะกินไปถึงสงครามสมเด็จพระนเรศวรด้วย
 ซึ่งกรุงศรีอยุธยาจะเป็นไทจากพม่า⁶⁶ อย่างไรก็ตามความ
 ก็ไม่ได้แต่งถึงตอนดังกล่าวนั้น และการที่กล่าวไปถึง
 เพียงแค่การเสียกรุงศรีอยุธยานั้นก็พอที่จะสื่อความ
 และแสดงนัยยะสำคัญได้กล่าวคือ น่าที่จะเป็นการยก
 มาเน้นย้ำเพื่อเป็นการเตือนใจชาวสยามว่าครั้งหนึ่งเคย
 พลาดพลั้งเสียที่ต้องตกเป็นเมืองขึ้นของพม่ามาแล้ว ณ
 ช่วงเวลาที่แต่งเสภาเรื่องพระราชพงศาวดารนั้น ก็เป็น
 ช่วงที่ลัทธิจักรวรรดินิยมตะวันตกที่กำลังคุกคาม พม่า

ซึ่งเคยยิ่งใหญ่และเคยชนะสยามมาก่อนก็ยังคงจักรวรรดิ
 นิยมอังกฤษรุกราน จนต้องสูญเสียดินแดน กระนั้น
 สยามเองก็ควรที่จะพึงระวังภัยคุกคามนี้ไว้ด้วยเช่นกัน

เรื่องราวและความเป็นไปของพมามีผลกระทบ
 โดยตรงต่อคนไทยในช่วงต้นรัตนโกสินทร์มาก เนื่อง
 ด้วยการที่พม่าได้ทำลายกรุงศรีอยุธยา เมืองซึ่งเปรียบ
 เสมือนศูนย์กลางของคนไทยลุ่มน้ำเจ้าพระยาทั้งใน
 ทางการเมือง เศรษฐกิจ และจิตวิญญาณอย่างไม่มี
 ทางที่จะฟื้นฟูบูรณะให้คืนสภาพเดิมได้อีกนั้น นับ
 เป็นการฝังรากลึกความเกลียดกลัวและความเกลียดชัง
 ลงไปในสำนึกของชนทุกระดับชั้น โดยเฉพาะชนชั้น
 ปกครองและปัญญาชน ซึ่งได้รับผลกระทบโดยตรง
 จากโศกนาฏกรรมครั้งนั้น

นับแต่สงครามคราวเสียกรุงปี พ.ศ. 2310 เป็นต้น
 มา ผู้นำไทยทั้งในสมัยธนบุรีและรัตนโกสินทร์ตอนต้น
 นั้น ได้เปลี่ยนท่าทีความคิดไปจากผู้นำในรุ่นก่อนๆ ที่
 ไม่ได้ถือว่าพม่าเป็นเพื่อนบ้านที่น่าหวาดหวั่นและเต็ม
 ไปด้วยอันตราย มาในสมัยต้นรัตนโกสินทร์นี้ พม่า
 กลับกลายมาเป็นศัตรูจากภายนอกที่มีอันตรายต่อสยาม
 มากที่สุด นับได้ว่าเป็นศัตรูอันดับหนึ่งของสยาม ทั้งนี้จะ
 เห็นได้จากการที่ได้มีการมุ่งปรับปรุงยุทธศาสตร์การตั้ง
 รับเพื่อรับมือพม่าเป็นสำคัญ ตัวอย่างที่เห็นได้ชัด
 คือ การขยายแนวป้องกันรอบนอกโดยพยายามเข้า
 ครอบครองพื้นที่หรือเมืองยุทธศาสตร์สำคัญๆ ที่พม่า
 ได้อาศัยเป็นฐานกำลังสนับสนุนการศึกในคราว
 สงครามเสียกรุง อาทิ ในเขตพื้นที่ตอนเหนือผู้นำไทย
 พยายามเข้ายึดครองล้านนาประเทศคืนจากพม่าพร้อม
 สถาปนาสัมพันธภาพกับผู้นำท้องถิ่นอย่างแน่นแฟ้น
 อย่างที่ไม่เคยมีปรากฏมาก่อน ส่วนในเขตพื้นที่ภาค

⁶⁵ เสภาเรื่องพระราชพงศาวดาร, อ้างแล้ว, หน้า 150-151.

⁶⁶ ประสิทธิ์ กาพย์กลอน, วรรณคดีประวัติศาสตร์ (กรุงเทพฯ: งามคำแหง, 2520), หน้า 78

ตะวันออกเฉียงเหนือผู้นำไทยก็ได้ขยายปริมาณพลทาง
อำนาจเข้าครอบครองจำปาศักดิ์ เวียงจันทน์และหลวง
พระบางเป็นสำคัญ⁶⁷

นอกจากนั้นในด้านความคิด ก็ดูเหมือนว่าชนชั้นนำ
และปัญญาชนไทยในช่วงนี้ก็พยายามที่จะตอบปัญหา
ให้ได้ว่าอะไรคือความอ่อนแอและข้อด้อยของอยุธยาที่
จะต้องกำจัดออกไป นำมาสู่การชำระพระราชพงศาวดาร
อันเป็นแหล่งรวมความรู้และโลกทัศน์ของชนชั้นนำนับ
ตั้งแต่ในสมัยธนบุรี และมาถึงจุดสูงสุด ในสมัยรัชกาล
พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก⁶⁸ ซึ่งในพระ
ราชพงศาวดารที่ชำระกันขึ้นหลังสงครามเสียกรุงและ
วรรณกรรมที่ติดตามมาโดยเฉพาะในยุคต้นรัตน-
โกสินทร์นั้น (พ.ศ. 2325-2394) ดูจงใจจะเน้นถึงเรื่องราว
ราชการสงครามที่ไทยมีกับพม่าในสมัยกรุงศรีอยุธยา
มากเสียกว่าที่มีปรากฏในพระราชพงศาวดารที่เขียนขึ้น
ในสมัยกรุงศรีอยุธยาเสียอีก ตัวอย่างที่เห็นได้ชัดจะ
เป็นเหตุการณ์สงครามคราวยุทธหัตถี (พ.ศ. 2135) ซึ่ง
เอกสารสมัยอยุธยาไม่ว่าจะเป็นพระราชพงศาวดารหรือ
จดหมายเหตุ และบันทึกของชาวต่างประเทศ ไม่ได้
กล่าวถึงหรือให้ความสำคัญเท่ากับพงศาวดารหรือ
วรรณกรรมที่ชำระหรือเขียนขึ้นในสมัยหลังที่ได้อธิบาย
เหตุการณ์ครั้งนั้นได้ละเอียดราวปฐิหาริย์⁶⁹

และที่สำคัญสงครามระหว่างไทยกับพมามีได้ยุติ
เพียงแค่นั้น แต่ยังคงดำเนินต่อมาอย่างแนบแน่นและ
สืบเนื่องทั้งในสมัยธนบุรีและต้นรัตนโกสินทร์ พม่ายังคง
ทำการโจมตีไทยแม้ว่าจะย้ายศูนย์กลางใหม่แล้วก็ตาม
พม่ายังคงเป็นภัยคุกคามจากภายนอกที่สำคัญและ
อันตรายที่สุดของสยาม ในสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรีพระ
เจ้ามังระก็ได้ทรงโปรดให้อะแซหวุ่นกี้ยกทัพมาหมายจะ
ตีสยามให้ได้เด็ดขาด และต่อมาในสมัยรัชกาลพระบาท
สมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก พระเจ้าปดุงหรือโบดอ
พญา (Bodawpaya พ.ศ. 2325-2362) ก็ได้หมายมั่นที่
จะมาทำลายล้างราชธานีของอาณาจักรสยาม เพื่อให้

เป็นที่ประจักษ์ว่าพระองค์ทรงเป็นใหญ่แต่เพียงผู้เดียว
ในชมพูทวีป พระองค์ได้ส่งกองทัพรุกไล่เข้ามาในไทย
หลายครั้งซึ่งก็มีสองครั้งที่ยกกันเข้ามาเป็นทัพใหญ่โดย
พระองค์ทรงเป็นผู้นำทัพมาเองคือในคราวศึกเก้าทัพ
(พ.ศ. 2329) และศึกรบพม่าที่ท่าดินแดง (พ.ศ. 2330)⁷⁰

มาถึงสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
อันเป็นสมัยที่มีการแต่งเสภาเรื่องพระราชพงศาวดารนี้
แม้ว่าพม่าจะมีใช้ภัยคุกคามจากภายนอกที่สำคัญอีก
ต่อไปแล้ว แต่ความรู้สึกของผู้นำไทยที่มีต่อพม่าในด้าน
นี้ก็ยังมีได้เปลี่ยนแปรไป (ดังจะเห็นได้จากลักษณะ
การนิพนธ์เรื่องไทยรบพม่าของสมเด็จพระยาตำรา
ราชานุภาพ) ในสมัยของพระองค์นี้ภัยคุกคามภายนอกที่
สำคัญได้เปลี่ยนไปจากพม่าเป็นจักรวรรดินิยมตะวันตก
ทั้งอังกฤษและฝรั่งเศส ซึ่งในขณะนั้นอังกฤษได้ตีบ
คลานรุกรานเข้ามายึดพื้นที่ส่วนใหญ่ของพม่าไปได้ หลัง
จากการทำสงครามระหว่างอังกฤษและพม่าสองครั้ง คือ
ในช่วงก่อนที่พระองค์จะขึ้นครองราชย์ พม่าก็ได้เกิด
การปะทะกับอังกฤษในสงครามครั้งที่ 1 คือในช่วงปี
พ.ศ. 2367-2369 ทำให้พม่าต้องสูญเสียแคว้นตะนาวศรี
และอะระกันให้อังกฤษ และในสงครามครั้งที่ 2 ตรง
กับช่วงต้นรัชสมัยของพระองค์เองคือในปี พ.ศ. 2395 ที่
ทำให้พม่าต้องสูญเสียหัวเมืองมอญ หรือพม่าตอนล่าง
อันเป็นอยู่ข้าวอู่น้ำและทรัพยากรเศรษฐกิจที่สำคัญไปให้
แก่อังกฤษ ซึ่งทำให้คุกคามของอังกฤษก็ดูมีแนวโน้ม
ที่จะต้องการยึดครองพม่ามากขึ้นเรื่อยๆ ทั้งนี้สยาม
เองก็ตั้งอยู่ในพื้นที่ติดกันก็คงจะไม่พ้นภัยคุกคามนี้
เป็นแน่แท้

⁶⁷ สุเนตร ชุตินธรานนท์, พม่ารบไทย, พิมพ์ครั้งที่ 3 (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มติชน, 2539) (ครั้งที่ 3), หน้า 20.

⁶⁸ นิธิ เอียวศรีวงศ์, "200 ปีของการศึกษาประวัติศาสตร์ไทยและทางข้างหน้า", อ้างแล้ว, หน้า 5.

⁶⁹ สุเนตร ชุตินธรานนท์, พม่ารบไทย, อ้างแล้ว, หน้า 10-11.

⁷⁰ เพิ่งอ้าง, หน้า 25.

พม่าที่เคยเป็นภัยคุกคามจากภายนอกที่อันตราย และนำห้วงเวลาที่สุขของไทยตลอดช่วงต้นรัตนโกสินทร์ ก็ยังพลีชีพพล้ำแพ่พ่ายกับภัยคุกคามจากจักรวรรดินิยม ซึ่งเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นกับพม่าในครั้งนี้ก็ได้สร้างความ ตกตระหนกใจให้แก่ผู้นำและปัญญาชนไทยอยู่ไม่น้อย ที่ว่าศัตรูคู่อาฆาตสำคัญที่พึงจะยกทัพยิ่งใหญ่มารุกราน ไทยไม่นานนี้ กลับต้องพ่ายแพ้อย่างง่ายดายต่อชนชาติ อื่นที่พึงจะเข้ามามีอำนาจในภูมิภาคนี้ พระบาทสมเด็จพระ จอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเองก็ทรงตระหนักได้ดีถึงภัย คุกคามภายนอกในครั้งนี้ว่ามีความร้ายแรงยิ่งกว่าภัย จากพม่าที่เคยเผชิญอยู่มาแต่เดิม ดังนั้นจึงกล่าวได้ว่ การที่พระองค์ทรงกำหนดให้แต่งเสภาเรื่องพระราช พงศาวดารในตอนศึกหงสาวดีนี้ ก็ย่อมจะเป็นข้อเตือน ใจที่จะย้ำเน้นให้แก่ผู้ฟังโดยอย่างยิ่งพระบรมวงศานุวงศ์ ตลอดจนเจ้านายและชนชั้นนำต่างๆ ได้ฟังและตระหนัก ถึงภัยอันตราย ที่ครั้งหนึ่งไทยเราได้เคยพ่ายแพ้ต่อพม่า

ศัตรูที่เคยว่าร้ายกาจที่สุดแต่สุดท้ายก็ยังต้องยอม จนนตอภัยจักรวรรดินิยมที่เหนือกว่า ดังนั้นไทยอัน เป็นประเทศใกล้เคียงก็ต้องพึงระวังและตระหนักถึง ความสำคัญในเรื่องนี้ด้วย

กล่าวโดยสรุปแล้ว เสภาเรื่องพระราชพงศาวดาร แม้ จะไม่งดงามในแง่ของภาษาและวรรณศิลป์เทียบเท่า ผลงานเรื่องอื่นๆ ของกวีเอกสุนทรภู่ไม่ได้ แต่หาก พิจารณาในฐานะที่เป็นประวัติศาสตร์นิพนธ์เรื่องหนึ่ง นั้น เสภาเรื่องพระราชพงศาวดาร มีเสน่ห์ดึงดูดชวนให้ นักประวัติศาสตร์ได้ขบคิดอยู่ไม่น้อย เสภาเรื่องพระ ราชพงศาวดาร อาจจะมีใช้ประวัติศาสตร์นิพนธ์ที่แสดง ถึงจุดเปลี่ยนทางความคิดที่โดดเด่นชัดเจน แต่ก็ เป็น ประวัติศาสตร์นิพนธ์เรื่องหนึ่งที่นักประวัติศาสตร์ไม่ ควรจะละเลยหรือมองข้าม ในการพิจารณาถึงกระบวนการ เปลี่ยนทางสำนักประวัติศาสตร์ ตลอดจนการคลี่คลายของประวัติศาสตร์นิพนธ์

บรรณานุกรม

- กรมศิลปากร. **ประชุมกาพย์เห่เรือ และเสภาเรื่องพระราชพงสาวดาร**. พระนคร: โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2498.
- คณะผู้ดำเนินงานโครงการดุริยางคศิลป์ไทย. **วิวัฒนาการของเสภา**. ภาควิชาดุริยางคศิลป์ คณะศิลปกรรมศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2532.
- เคิร์ก เจ เรย์โนลด์ส. **ท้าทายบันทึกประวัติศาสตร์ ซึ่งพระราชวงศ์ไทยจารึกไว้ปลายคริสต์ศตวรรษที่ 19 กรณีเรื่องของ ก.ศ.ร. กุหลาบ**. กรุงเทพฯ: สยามอารยะ, 2538.
- จันทร์ฉาย ภัคธิดา. "เสภาเรื่องพระราชพงสาวดาร: ข้อคิดที่ควรคำนึง" **วารสารรามคำแหงฉบับพิเศษ 200 ปี กวีเอกสุนทรภู่**. ปีที่ 11, 2529.
- ดำรงราชานุภาพ. สมเด็จพระเจ้า กรมพระยา. **เสภาเรื่องพระราชพงสาวดารและเรื่องประวัติของสุนทรภู่**. พระนคร: โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, 2465.
- ชีวิตและงานของสุนทรภู่**. พระนคร: สำนักพิมพ์คลังวิทยา, 2518.
- ทิพาภรณ์, เจ้าพระยา. **พระราชพงสาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1**. กรุงเทพฯ: ศุภสภา, 2526.
- ธิดา สารยา. **ประวัติศาสตร์ท้องถิ่น: ประวัติศาสตร์ที่สัมพันธ์กับสังคมมนุษย์**. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์เมืองโบราณ, 2539.
- นริศรานุวัดติวงศ์. สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยา. **วิจารณ์เรื่องตำนานเสภา**. คณะวัดและสมาคมการกุศลวัดหัวลำโพงพิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพหลวงจำนงบริรักษ์ (เปลา เขียมอักษร) พ.ศ. 2501.
- นิธิ เอียวศรีวงศ์. **ประวัติศาสตร์รัตนโกสินทร์ในพระราชพงสาวดารอยุธยา**. กรุงเทพฯ: บรรณกิจ, 2523.
- นิธิ เอียวศรีวงศ์. **ปากไก่และใบเรือ ว่าด้วยการศึกษาประวัติศาสตร์-วรรณกรรมรัตนโกสินทร์**. พิมพ์ครั้งที่ 2, กรุงเทพฯ: แพร่สำนักพิมพ์, 2538.
- นิธิ เอียวศรีวงศ์. **กรุงแตก พระเจ้าตากฯ และประวัติศาสตร์ไทย**. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มติชน, 2540.
- นิพนธ์ สุขสวัสดิ์. **วรรณคดีไทยเกี่ยวกับประวัติศาสตร์**. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์พินเนต, 2520.

- ประชุมพงสาวดารฉบับราชบุรี พระราชพงสาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1 ฉบับเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ฉบับตัวเขียน**. นิธิ เอียวศรีวงศ์ (บรรณาธิการ) และ นฤมล ชีรวัดน์ (ผู้ชำระต้นฉบับ). กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์อมรินทร์วิชาการ, 2539.
- ประสิทธิ์ กาพย์กลอน. **วรรณคดีประวัติศาสตร์**. กรุงเทพฯ: รามคำแหง, 2520.
- พระราชพงสาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ วัดพระเชตุพน**. พระนคร: สำนักพิมพ์คลังวิทยา, 2505.
- มนตรี ตราโมท. **การละเล่นของไทย**. พระนคร: โรงพิมพ์พระจันทร์, 2497.
- พิพาดา ยังเจริญ และสุวิทย์ ธนประสิทธิ์พัฒนา. **การศึกษาและผลกระทบต่อสังคมไทยสมัยรัตนโกสินทร์ พ.ศ. 2325-2394**. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2529.
- วรรณกรรมนิราศของสุนทรภู่**. พระนคร: ศิลปบรรณาการ, 2520.
- วินัย พงศ์ศรีเพียร, (บรรณาธิการ). **ความมกยย้อนของอดีต**. พิพิธนิพนธ์เชิดชูเกียรติ พลตรี หม่อมราชวงศ์ สุภวัณย์ เกษมศรี, กรุงเทพฯ, 2537.
- วรินทร์ วาริชชนนท์. "ความสำคัญของอันนัมสยามยุคต่อไทย กัมพูชา และญวน" **วิทยานิพนธ์ปริญาอักษรศาสตร์มหาบัณฑิต แผนกภูมิศาสตร์-ประวัติศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย** 2514.
- ยุพา ชุมจันทร์. "ประวัติศาสตร์นิพนธ์ไทย พ.ศ. 2475-2516" **วิทยานิพนธ์ปริญาอักษรศาสตร์มหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย**, 2530.
- เสภาเรื่องขุนช้างขุนแผนฉบับหอสมุดแห่งชาติ**. พระนคร: ศิลปบรรณาการ, 2510.
- สุจิตต์ วงษ์เทศ. **ไพร่ขับเสภา**. กรุงเทพฯ: ศิลปวัฒนธรรม, 2529.
- สุนทร ชุตินทรานนท์. **พม่ารบไทย**. พิมพ์ครั้งที่ 3, กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มติชน, 2539.
- อรรถจักร์ สัตยานุรักษ์. **การเปลี่ยนแปลงโลกทัศน์ของชนชั้นนำไทยตั้งแต่รัชกาลที่ 4 ถึง พ.ศ. 2475**. พิมพ์ครั้งที่ 2, กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2541.